

BJÖRN WALLÉN

UTIFRÅN & INIFRÅN

UTIFRÅN & INIFRÅN

BJÖRN WALLÉN

I. Dikt och överlevnad

Poesin som tillflyktsort i tid och rum.....	11
Tankar om överlevnadens poetik.....	31
Lassi Nummi på Lärkkulla. Några minnesfragment.....	40
Upprepning och unikum. Om riten som språk – språket som rit	47
Döden som språk och skeende. Ett tematiskt raster i Birgitta Bouchts författarskap.	57
Filantropen, flanören och etnografen – om den sibiriska resan i finlandssvensk litteratur	75

II. Folkbildning och demokrati

Identitet och integration – finlandssvensk folkbildning mot ett nytt millennium.....	97
Europussel i en global värld.....	115
Drivved eller drivkraft? Om lokalt demokratiutrymme.....	123
Från reaktivt till proaktivt medborgarskap – utmaningar för vuxnas lärande i Norden	131
Kansalaisyhteiskunta elää aikaansa edellä – kellon ympäri	141
Från föreläsningar till Facebook – en 90-årskrönika.....	145
Vuxenlärande som existentiell erfarenhet	157
Demonernas razzia – till frågan om politik och psykoanalys.....	165

III. Meningar och meditationer

Papparoll, papparåd och statistiska blindskär.....	179
Livet börjar vid 40	183
Gunnar Björling, aforismen och moralen	187
Att våga ta språnget.....	192
Pirayapolitik och poesi.....	196
Den gandhiska vägen eller konsten att vandra på upptrampade stigar med egna skor	199
En känsla av intim besittning – anteckningar från en reträtt	204

Skrifter utgivna av Svenska folkskolans vänner – Volym 191
Layout & pärm: Rabbe Sandelin
Fotografier (om ej annat anges) och pärmfoto: Björn Wallén

© Björn Wallén
ISBN 978-951-9087-92-4
Nordprint – Helsingfors 2011

Inledning

Idén till denna essäsamling, som omspanner texter från två decennier (1990-2010), föddes då jag för några år sedan botaniserade i bokhyllorna på Alfa antikvariat i Stockholm. Där hittade jag en länge eftersökt bok, Hans Larssons *Studier och meditationer* i nyupplaga (1920, orig. 1899).

Den filosofiska humanisten, pedagogen och diktaren Hans Larsson (1862-1944) hade redan länge hört till mina husgudar, inte minst genom hans pedagogiska skrifter och folkbildande insatser som folkhögskollärare, föreläsare och studiecirkelinspiratör. Den som vill veta mer om honom kan läsa min och SFV-kollegan Matts Granös exposé *Bli något eller någon? En finlandssvensk folkbildningsodyssé* (Svenska folkskolans vänner vol. 167, 2003), eller varför inte mer allmänt på wikipedia.

Min mormors syster Roine Rydman-Olsson var gift med Oscar Olsson (1877-1950), som formade studiecirkeln till ett framgångskoncept inom folkrörelserna i Sverige under tidigt 1900-tal. Jag har i min ägo Oscars två biografier över Hans Larsson – *Livsvägledaren i uppfostran och personlighetsbildning* (1949) och *Den politiske tänkaren* (1951). Den tredje biografien *Kulturfilosofen och humanisten* förblev på manuskriptstadiet efter Oscar Olssons död.

Det var inte ovanligt att de tidiga folkbildarpionjärerna skrev böcker som integrerade vitt skilda teman och kunskapsfält, såsom litteratur, filosofi och livsåskådning. Alf Ahlberg, en annan viktig folkbildarprofil som tog starka intryck av Hans Larsson, utgav bl.a. samlingen *Filosofi och dikt – essayer och meditationer* (1924). I dylika skrifter kunde författaren skriva fritt, lärt och meditativt i en konstfull legering av sakprosa och stilistisk skönhet. Vem kan längre göra anspråk på dylik upplysning?

I dag betonas paradoxen, att mer upplysning leder till – mer upplösning. Detta gäller inom digitaltekniken, kanske även sociologiskt och ontologiskt? Om vi accepterar att vi lever i ett ständigt expanderande informations- och kunskapsuniversum blir bildningens knäckfråga: Hur väl integrerar jag dessa – ibland motstridiga – paradigmer i mitt personliga liv?

Låt mig här kort beskriva min personliga bildningsstig. För 25 år sedan, som nybliven magister från Helsingfors universitet och folkhögskollärare på Lärkkulla-stiftelsens folkakademi, blev jag konfronterad med att undervisa i 15 olika ämnen – allt från gymnastik till filosofi – med tyngdpunkt på samhällsämnen. Inför den övermäktiga uppgiften gjorde jag beslutet att satsa på kulturfrågor utgående från mina studier i socialantropologi, samhällsfrågor som genererades av undervisningen och livsfrågor som dök upp under resans gång.

Folkbildarna Larsson & Olsson talade om själv-, personlighets- och medborgarbildning; jag ville som ung idealistisk folkbildare integrera dem alla, en likafullt omöjlig uppgift.

Den personligt hållna, litterära essän erbjöd mig frihet att experimentera och laborera med olika diskurser. Här känner jag stor tacksamhet till min vän och mentor Asta Bolin, som uppmuntrade mig att medverka i den rikssvenska ekumeniska tidskriften *Vår Lösen*, för vilken jag var gästredaktör i ett flertal nummer på 90-talet. *Vår Lösen* tog generöst och fördomsfritt emot finlandssvenska bidrag och impulser i form av essäer, recensioner och seminariematerial – en sällsynt kulturpolitisk linjedragning som är värd att noteras, även om tidskriften numera är nedlagd.

Jag har försökt sovra i materialet med hård hand – av tjugotalet texter i *Vår Lösen* är här med två tidiga essäer. Några alster, som jag började kalla för *poessäer*, publicerades också i de finlandssvenska tidskrifterna *Ad Lucem*, *Finsk Tidskrift*, *Kontur*, *Mentora* och *Svenskbygden*. Min Sibirienessä, som från början var ett föredrag på ett nordiskt författarseminarium på Nordens folkhögskola Biskops-Arnö, fick sedermera

hedersomnämning i den första Hans Ruin-tävlingen år 2004. I slutavdelningen ingår också ett par utvalda bloggbidrag, studiematerial och Andrum för Radio Vega.

Min pedagogiska skrivmetod var från början enkel – och samtidigt ack så svår: att låta olika språkvärldar kollidera med varandra. Vad händer när olika tankegångar krockar? Ingenting, de kanske styr förbi, eller bildar en grop som efter ett meteoritnedslag. Men även en liten meteorit kan rubba en hel världsbild, ett samtal kan flytta kontinentalplattorna någon millimeter, hävdar den obotliga pedagogiska optimisten.

Jag står i tacksamhetsskuld till SFV:s mångåriga kanslichef, nyligen avlidne *Christoffer Grönholm* (1949-2011), som jag fört otaliga samtal med, om teman som tangerat vetenskap och världsbild, folkbildning och demokrati, byafrågor och bilar. Vi kunde vara oense om olika dagspolitiska skeenden, men på en viktig punkt var vi ense; vi delade visionen av ett livskraftigt, pulserande medborgarsamhälle som inkluderar alla och där alla kan njuta av, med Christoffers ord, *toleransens frukter*. En nog så viktig markering i dagens Finland, då finlandssvenskarnas språk- och kulturautonomi allt oftare ifrågasatts av populistiska utspel.

Titeln *Utifrån & inifrån* härstammar från ett föredrag i samband med litteraturdagarna i Mariehamn år 2002, då jag talade om samtalets nödvändighet, med avstamp i ett uppmärksammat litterärt seminarium på Lärkkulla våren 1990. Poeten *Tomas Tranströmer* medverkade, och fick samma år Nordiska Rådets litteraturpris. Det blev ett minnesvärt samtal, och eftersom det kan vara av litteraturhistoriskt intresse, finns samtalet dokumenterat *in extenso* här, som en senkommen gåva till poetens 80-årsdag.

Ett tack även till hembygdsrådet Bo Lundell som bidragit med illustrationer till boken.

Ingå, Västerkulla i juni 2011
Björn Wallén

I. Dikt och överlevnad

Poesin som tillflyktsort i tid och rum

Vem är Tomas Tranströmer, kan du berätta något om dig själv?
Det är alltid ett problem att presentera sig själv. En gång gjorde vi en övning på mitt jobb. Vi skulle författa en äktenskapsannons med önskan om närmare bekantskap med någon person av motsatt kön, och då skulle man med ett begränsat antal ord presentera sig själv, vilket var väldigt svårt.

Jag är född 1931 i södra delen av Stockholm, som på den tiden var en litet speciell stadsdel med en egen dialekt. Sedan bodde jag i Stockholm fram till januari 1960, efter det har jag inte bott i Stockholm annat än som gäst. För närvarande bor jag i Västerås och arbetar halvtid som psykolog. Jag har två vuxna döttrar och en fru (Monica) som är sjuksköterska. Behöver man veta så mycket om mig för att kunna läsa dikterna, det kunde jag kanske fråga dig?

Jag har själv läst dig under 80-talet och kommit in via dikterna – kanske det är den bästa presentationen. Vi hade ifjol ett litterärt seminarium på Lärkkulla med temat Text & tolkning, och då hade vi bjudit in Bo Carpelan, som talade om diktens rum. Han sade att upplevelserna av rum är väldigt viktiga för poeter. Har du några punktminnen av rumsupplevelser från din barndom?

När jag var väldigt liten, i treårsåldern, så var jag faktiskt väldigt fascinerad av kyrkor. Man visade upp mig som expert på kyrkor. Från min utsiktspunkt på Söder kunde man se Katarinahissen, och där såg man en massa kyrkor, som jag kunde

namnge. Jag tyckte att de hade ansikten, liksom karaktärer, vilket fascinerade mig. Det går mycket långt tillbaka, det var t.o.m. innan jag blev intresserad av bilar.

Under uppväxten betydde inte byggnader särskilt mycket för mig. Det var inte så märkvärdig arkitektur i Sverige att jag lade märke till den. Det här återkommer i mitten på 50-talet när jag började resa utomlands. Jag åkte till Italien och det var en enastående upplevelse för mig med alla dessa miljöer. Då först upptäckte jag att byggnader var något oerhört viktigt för mig, att byggnaderna verkligen talade till mig. Under hela perioden mellan 5 och 23 år betydde alltså byggnader inte något för mig, annat än i den mån jag befann mig inne i dem.

Låt mig berätta en liten historia: vi hade i min psykologgrupp en kurs i hypnos för många år sedan, och i den ingick ett besök på en smärtklinik i Uppsala. Vi fick där ligga på golvet medan ledaren gav oss hypnotiska suggestioner: plötsligt befann jag mig i ett rum som jag kände igen. Det var det rum som jag bodde i fram till 1935, dvs. jag var fyra och ett halvt år när vi flyttade därifrån, och jag har aldrig medvetet kommit ihåg det rummet. Men plötsligt så var jag i det rummet och det var mycket tydligt för mig, jag kände igen mig. Det var en mycket oväntad effekt av denna hypnotiska övning.

Varför berättar jag det här? Jo, jag tror alltså att vi har rum som är väldigt viktiga, men att vi inte vet om dem. Det är svårt att svara på din fråga, eftersom jag bara kan prata om de rum som jag har i mitt medvetande.

Tittar man på dikterna tror jag det är ganska typiskt att det finns väldigt många byggnader, och ofta är det byggnader jag ser på utifrån, som jag går förbi. Jag vet inte om det är någon i byggnaden eller inte. Ibland är det en historisk byggnad där väggarna talar på något sätt. Mycket vanligt på senare år är att jag befinner mig på ett hotellrum. Det är nästan en ursituation i mina dikter på senare år att jag vaknar i ett hotellrum och då tycker jag mig ha kontakt på något sätt med omgivningen utan att vara ute direkt i den. Det här med hotellrummet kan

vara inspirerande för att man är på en gång hemma och på ett främmande ställe. Det är ur paradoxen som all dikt växer fram, man är på något sätt på två ställen samtidigt.

Du har en dikt i din senaste bok, "Inomhuset är oändligt". Då kan man ju koppla ihop detta med en sorts oändlig rumsupplevelse? Och när du reser, hur mycket sätter resandet spår i dina dikter? Jag har märkt att du nämner geografiska platser, t.ex. Izmir, liksom i förbifarten – det finns säkert med något som du skrivit ned under själva resan?

Jag har alltid något papper i fickan ifall det skulle rinna till nånting. Från den senaste boken är dikten "Gator i Shanghai" helt och hållet baserad på anteckningar som jag gjort när jag gick omkring i Shanghai. Själva dikten är inte skriven där, men allt material kommer därifrån som en sorts dagbok. Det finns en annan dikt, "Carillon" till exempel, som på ett liknande sätt är skriven utifrån anteckningar som jag hittat i fickorna på mig själv efter att ha spatserat omkring i staden Brügge. Dikterna är ju anteckningar från resan genom livet, och ibland är man på främmande orter, ibland är man hemma.

En följdfråga här: får du en speciell inspiration av att resa? Är det speciellt kreativt att resa, tror du?

Ja, det tror jag det är för mig. Det är också något som ligger långt tillbaka. Som barn drömde jag alltid om att bli upptäcktsresande. Resandet var så lustbetonat. Jag reste i fantasin. Man levde väldigt statiskt och isolerat – min mamma hade aldrig varit utanför Sveriges gränser. De flesta av ens kamrater hade aldrig varit någon annanstans än där de bodde. Det rådde krig i världen och Sverige var isolerat. Vad gjorde jag då?

Jo, jag satt och läste om Stanley och Livingstone i Afrika, om polarexpeditioner med viss förtjusning. Framtidsplanen när jag var i tioårsåldern var givetvis att bli upptäcktsresande. Jag gick till och med så långt att jag promenerade genom Afrika för mig själv. Jag ritade en stor karta och markerade sedan på kartan varje vecka hur långt jag hade gått. Det räknade jag ut på ett ungefär. Det var alltså en sån där expedition i 1800-talsstil, med bärare. På det sättet marscherade jag genom stora delar av Centralafrika i fantasin, det där upptog mig ganska mycket.

När resandet på så sätt laddats från barndomen, då kan man inte låta bli att tycka det är fantastiskt när man blir vuxen att äntligen få resa. Jag började på 50-talet och reste till Italien, Grekland, Turkiet, Nordafrika. Idag är resor oerhört vanliga: min yngsta dotter luffade jorden runt häromåret utan att det betraktades som särskilt märkvärdigt. Men i början av 50-talet

var det fortfarande litet äventyrligt det här och betydde mycket för mig, jag kom i kontakt med människor som levde under helt andra villkor. Jag var helt utelämnad, reste med minimalt bagage och bodde på mycket enkla ställen, vilket betydde att jag var mycket i händerna på befolkningen. Det egendomliga är att det nästan alltid gick bra.

Nuförtiden råkar jag alltid ut för missöden: bagaget försvinner, jag blir utsatt för ficktjuvar, biljetterna stämmer inte och det trasslar till sig. Men på den tiden när jag luffade omkring i Turkiet fanns där bara vänliga människor och allt klaffade. Det var viktigt att komma i kontakt med politiska realiteter, som inte alls liknade det vi hade i Sverige.

Jag kommer själv nyligen från en tre veckors resa i Etiopien. Då hade jag med mig din samlingsbok "Dikter" som utgivits på Mån-pocket (1990). Här finns en dikt, Ur en afrikansk dagbok (1963) som är en av mina favoritdikter. Ett par gånger återkommer de tankeväckande orden "Den som är framme har en lång väg att gå." Dikten är för övrigt också rolig, här finns saker som bekräftades när jag var i Etiopien: "Européerna håller sig annars kring bilen som vore den Mamma." Då märkte jag att de vita cirklade kring bilen och vågade sig inte ut, för då kom de ut på osäkra marker. Läsarens egna reseupplevelser bekräftas i dina dikter när man rör sig i liknande miljöer, vilket är fantastiskt. Dikterna är inte bara självupplevda – raderna blir bekräftade hos läsaren.

Den dikt du syftar på baserar sig också på anteckningar ur min dagbok, så det är kanske bäst att jag läser upp den:

På den kongolesiske hötorgsmålarens tavlor
rör sig gestalterna tunna som insekter, berövade sin
människokraft.

Det är den svåra passagen mellan två sätt att leva.

Den som är framme har en lång väg att gå.

En ung man fann utlänningen som gått vilse bland hyddorna.

Han visste inte om han ville ha honom som vän eller som
föremål för utpressning.

Tveksamheten gjorde honom upprörd. De skildes i förvirring.
Européerna håller sig annars till bilen som vore den
Mamma.
Cikadorna är starka som rakapparater. Bilen kör hem.
Snart kommer det sköna mörkret som tar hand om
smutskläderna. Sov.
Den som är framme har en lång väg att gå.
Det kanske hjälper med ett flyttfågelssträck av
handskakningar.
Det kanske hjälper att släppa ut sanningen ur böckerna.
Det är nödvändigt att gå vidare.
Studenten läser i natten, läser och läser för att bli fri
och efter examen förvandlas till ett trappsteg för näste man.
En svår passage.
Den som är framme har en lång väg att gå.

*När vi nu talar om rummet, så vill jag komma in på betraktar-
perspektivet i dina dikter. Ibland är små detaljer återgivna med
fotografisk exakthet, men samtidigt löser bilden upp sig och utvid-
gas. Du har sagt i något sammanhang att dina dikter bygger på
autentiska situationer?*

Ja, jag är ängsligt noggrann med att kolla att det stämmer
med det ursprungliga. Ibland så gör det inte det. När jag t.ex.
har föreställt mig nånting och sedan ser det i verkligheten, så
visar det sig inte stämma alls. Det finns en dikt om Grieg där
jag talar om hans arbetsstuga är liten, flygeln har det lika ska-
vande trångt där som svalan under tegelpannan. Så kom jag till
Griegs arbetsstuga och det var inte alls någon flygel där, utan
ett upprätt piano. Då tyckte jag att hela dikten blev förstörd på
nåt vis och att jag hade ljugit om denna väsentliga detalj. Ett
piano kan ju inte likna en svala, det kan bara en flygel göra. Så
där är det.

I allmänhet är det ju tvärtom, att jag utgår från en miljö. Då
vill jag naturligtvis att det skall stämma för mig själv. Jag vet
mycket väl att korrekta vittnesmål inte existerar, och att sann

dokumentarisk skildring inte heller kan existera. Men jag vill
ändå ha den där känslan av att jag startar i en mycket konkret
verklighet. Sedan blir det någon sorts katapultverksamhet som
pågår när man skriver så att man slungas in i sig själv. Men
avstampet måste vara verkligheten, den vanliga.

Gränsen mellan det transcendenta och det synliga som vi
kan uppfatta blir flytande. Dikten glider över en viss gräns; au-
tencitet blir transcendent. Jag är en inåtvänd människa egent-
ligen. Det är min grundläggande personlighetsstruktur, men
jag lever ganska utåtvänt; jag har den sidan också. Upplevel-
serna korresponderar hela tiden med en sorts inre liv. Det som
upplevs som sanning och verklighet är framförallt just ett om-
råde mellan det yttre och det inre. En punkt där yttervärlden
stiger in i den inre verkligheten som är precis lika verklig som
den yttre. Båda världarna möter varandra, och det är egentli-
gen samma värld.

Jag försöker naturligtvis också skildra den inre världen så
konkret jag kan på ett sinnligt sätt. Jag har svårt med abstrakt
tänkande därför att jag alldeles för snabbt får synassociationer.
Jag ser färger och strukturer där jag egentligen inte borde se
annat än siffror – det är faktiskt störande, det stör framförallt
filosofierandet. Man måste ha bättre känsla för abstraktioner
än vad jag har för att kunna bedriva något systematiskt filo-
soferande, tror jag, alltså ett ganska barnsligt sätt att fungera
psykiskt. Det här kan vara en tillgång när man skriver dikter,
och även när man läser dem. Samtidigt när dessa texter möter
en människa med en helt annan läggning för abstraktioner, så
blir dikterna luddiga och konstiga för den personen.

*Då kommer vi naturligt in på myten och metaforen – en del har
kallat dig för metaforernas mästare. Och du börjar en dikt i din
debutsamling "17 dikter" (1954) med orden:*

*"Den yttersta kretsen är mytens." På vilket sätt hör myt och me-
tafor ihop hos dig?*

När det gäller de tidiga dikterna på 50-talet är det, precis
som i tidens anda, kolossalt mycket mytologi i den svenska

litteraturen, bl.a. i Lars Forssells första diktsamling. Det var kanske inte så genomtänkt från min sida; man högg tag i de gudar som fanns tillgängliga, det är sånt som unga poeter gör. Senare blev jag mer allvarlig och kan åtminstone för mig själv motivera varför jag valt olika motiv.

I den senaste diktsamlingen har jag med mig Persefonemyten. Den säger mig kolossalt mycket, ger en bild av livet som är mycket sann och som man kan försjunka i och utveckla vidare. Kanske man kunde tala om mytaforer; för mig är de inte uttänkta på nåt vis, utan saker som bara hoppar upp, associationer som ter sig naturliga.

Ofta fungerar dina ord som pilar in i mystiken, som signaler in i något obestämbar. Finns det något centrum i dina dikter?

Ja, men ibland är inte centrum i dikten, om man med centrum menar det som står i form av text. Jag tror det är väldigt viktigt vad som står mellan raderna. Om man tittar på en dikts tillkomsthistoria så kan det faktiskt vara så att det som man själv trodde var själva kärnan i dikten är något som visar sig kunna tas bort.

Nu frågade du speciellt om mystiken. Eftersom jag inte riktigt alltid vet vartåt dikten syftar när jag börjar skriva så händer det att jag upplever dikten som en upptäcktsresa. Dikten bär mig åt något håll. Ofta då åt något håll som har att göra med – mystik tycker jag att är ett väldigt pretentiöst ord. Då får vi använda ordet i en väldigt vid mening, vilket kanske är viktigt egentligen. Men det är inte fråga om någon exklusiv mystik i Mäster Eckharts mening, utan en sorts mystik som vi alla fått en släng av, och som hos mig på nåt sätt har, en sorts halvkristen människa med positiv dragning hela tiden till en fromhet av kristet slag. Men avståndet till kristendomens centrum, i den form kyrkan traditionellt definierar, växlar från dag till dag. Har jag en bild av den kristna kyrkan som jag accepterar är det inte nåt som byggt upp gränser eller murar, utan precis som solen, eller en fyr; en gränslös företeelse som anger en riktning.

När vi talar om det här som är svårt att säga i ord, så finns det också en spänning mellan bokstaven och bilden. Man har sagt om dig att du står för en bokstavslos fromhet. Är det så att bokstaven dödar det andliga livet?

Jag blir ofta väldigt trött på ord. Kan känna en väldig förtvivlan över ordens mängd och tråkighet, dessa textmassor som väller över oss ständigt och jämt. Inte minst naturligtvis på mitt arbete där jag varje dag får en massa trycksaker, rundskrivelser från verket som jag måste läsa. Det är ett ordbajsanande av stora mått inom psykologin, inom beteendevetenskaperna över huvudtaget, och inom politiken.

Man blir helt enkelt förtvivlad över orden och hur de används; för lite andlighet. Jag kan också känna så inför vad jag själv skriver, att orden liksom är döda för mig. Så kommer en period när det är precis raka motsatsen, när det verkligen är inspirerande och orden är fulla av liv. Ord är både underbara och fruktansvärt döda. Jag kan inte förklara varför jag kan stå för vissa dikter, varför de är bra. Ungefär lika svårt är det att förklara varför en melodi är bra – det går kanske att konstruera lagar för detta. Det som gör att en dikt kan leva kvar beror på att det finns en speciell melodi i dikten, en inneboende rörelse i språket, som är laddat med betydelser av vilka vi bara kan få syn på en del.

Den finlandssvenska diktaren Claes Andersson har sagt att skrivandet är rationellt till tio procent, resten dras upp till ytan av osynliga strömningar. När vi nu är inne på bildspråket, hur är det med film som inspirationskälla, t.ex. Tarkovskij?

Filmen som konstform har varit och är av stor betydelse för modern poesi, och över huvudtaget för människornas sätt att uppleva verkligheten. Det vore intressant att undersöka hur man t.ex. på 1700-talet upplevde minnen, drömmar och händelser – och jämföra dem med upplevelserna i dag, och analysera vilken roll filmen spelar i det sammanhanget. Bildväxlingar, zoomningar, rörelser; allt detta påverkar dikten – också min egen – i allra högsta grad.

Det rationella, intellektet, pedagogen inom mig tar hand om allt som drivits upp underifrån och presenterar det, men skapar inte. För mig är det så att jag väntar på att det ska dyka upp. En sak är spridda iakttagelser, annat är sånt som kommer från det undermedvetna. Så är det ett ständigt malande, gåtor och konflikter, allt kommer fram i dikten, plus en känsla för musiken i språket. Det gäller att värma en iskall läsare – han är ju inte beredd; all värme måste finnas i texten. Det är en underlig kombination, ett svårt samarbete mellan känsla och förstånd där jag på samma gång måste vara uppjagad och distanserad.

Vi började med att tala om barndomen. Nu tycker jag mig se i din produktion att du alltmer börjat bearbeta den andra punkten i tillvaron, nämligen döden. Jag hittade en dikt som heter "Svarta vykort" från diktsamlingen "Det vilda torget" (1983). Kan du läsa den?

Det är två sapfiska strofer som egentligen är två små olika dikter, men jag tycker att de hänger ihop:

I.

Almanackan fullskriven, framtid okänd.
Kabeln nynnar folkvisan utan hemland.
Snöfall i det blystillia havet. Skuggor
brottas på kajen.

II.

Mitt i livet händer att döden kommer
och tar mått på människan. Det besöket
glöms och livet fortsätter. Men kostymen
sys i det tysta.

Att det finns väldigt mycket död i den senaste boken beror på att man befinner sig närmare döden och då tränger sig det ämnet på underifrån. Det är absolut ingen ambition hos mig att skriva om döden (skratt)... det har bara blivit så av naturliga orsaker. Man kommer närmare den verkligheten, och det

har väl alltid funnits döda som spelat en roll, till och med i den första boken. Sedan är det ju så att ovanligt många människor som har varit viktiga för mig är döda, och de är fortfarande viktiga för mig, och jag tycker mig nästan kunna kommunicera med dem och känna gemenskap med dem. De är min mamma, min bästa vän på universitetet, en av de kvinnor som jag varit mest fäst vid här i livet. Om jag skulle ha tio personer som är viktiga för mig, så är fem av dem döda. Och detta är viktigt, alltså, *some of my best friends are dead*.

Döden är med i flyttlasset som vi alla bär med oss – en bild du använder?

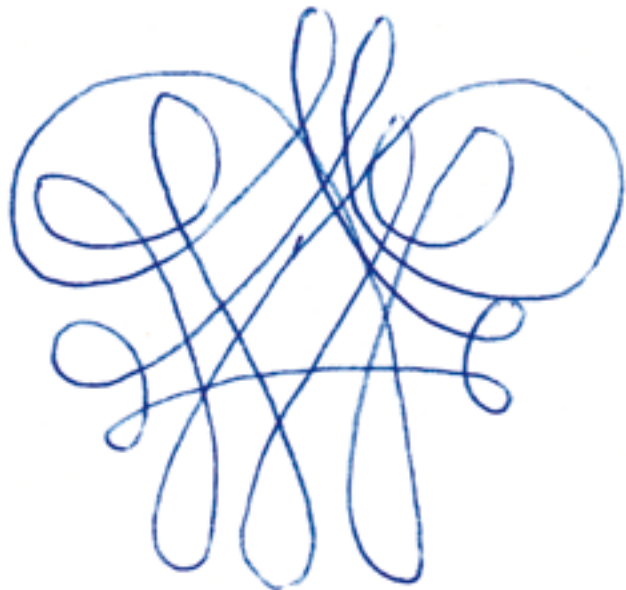
Jag tror att det är livet som är flyttlasset, det drar vi med oss till döden. Kanske så att döden är det nya rum framför vilket flyttlasset skall stanna. Hum... jag hade inte för mitt liv kunnat tro att jag skulle kunna sitta här och yttra mig om döden, det törs jag inte göra, det vet jag så litet om, men föreställer mig att döden är som vi varit med om i livet på nåt underligt sätt kommer till användning.

Cirkeln är kanske sluten i det här skedet av vårt samtal, och det kanske kunde passa bra med att om du kunde läsa dikter som du valt ut på förhand, och sedan kan vi öppna upp för publiken att ställa frågor.

Två dikter ska jag läsa på begäran, ur min senaste bok *För levande och döda* (1989).

Den första är "Vermeer", en dikt om den holländska målaren som levde på 1600-talet och som målade oerhört klara, förändligade interiörer. Man får ett intryck av att han levde ett skyddat liv, men så var inte fallet. Han bodde i en idyllisk stad, Delft, som hamnat ut för en katastrof i Vermeers ungdom, en explosion där bl.a hans bästa målarkompis dog. Vermeers eget liv var fullt av stress, han dog som 46-åring och fick 11 eller 13 barn med sin fru, en katolsk kvinna. Han hade en mycket dominerande svärmor, och en sväger som var psykopat och som ställde till mycket elände i familjen. Ekonomiskt gick det också upp-och-ner för honom. Det här är en dikt som säger nå-

Thomas Tranter

på det skrin
Lärkhulle

28-4-90

got om förhållandet mellan konst och liv i allmänhet: en tavla föreställer en kvinna som står och läser ur ett brev samtidigt som hon tittar ut genom ett fönster. Tavlan har inget namn i original, men har kallats "Dam i blått", eller "Brevläserskan".

Jag nämnde Persefone, det är ju en grekisk mytologisk figur som tillbringar halva året under jorden som gemål åt underjordens gud Hades. Det är ju naturligtvis en vegetationsmyt, det handlar om kornet som finns under jorden, växer upp, dör och går ner i jorden igen, växer upp igen. Samtidigt är det en så fantastisk rik myt, som handlar om människolivet, om hur vi har våra maniska-depressiva perioder, utan att jag lägger någon klinisk betydelse i detta. Vi lever ju ibland under jorden, kan man säga, och ibland över jorden, och det finns ett växelspel mellan det mörka och det ljusa i våra liv.

Heter det kopparorm på finlandssvenska? På engelska har man översatt det till Blindworm, vilket gör att man missar de bibliska associationerna till kopparormen ur Moseböckerna. Kopparormen som hade en läkande förmåga. På tyska heter det Blindschleiche vilket visar att ett ord ändrar betydelse när man översätter det till ett annat språk, då kommer man hela tiden att söka associationer till blindhet. Jag trodde det hette "Cuppersnake" och "Kupferschlang", eller något annat liknande (skratt)...

Samtal med deltagarna:

Röst: Nu har du berättat om dina dikter, om det som ligger bakom. Måste en dikt stå ensam? Borde dikten stå ensam så att läsaren kan tolka den precis på sitt eget sätt, eller behövs det en bakgrund?

Det är en viktig fråga, det har den varit för mig också – jag var till en början väldigt tveksam till att acceptera att berätta något omkring dikterna. Det är erfarenheten som helt enkelt har lärt mig att för många människor är det faktiskt väldigt viktigt att få veta något omkring, det blir på nåt sätt lättare att komma in i dikterna, man överdriver antagligen en del av de hinder som finns att möta dikten direkt.

Jag hade tänkt att det var precis tvärtom, att jag skulle under dessa hinder om jag pratade om en dikt och styr deras egna spontana upplevelse. Man ser sig alltid utifrån sitt eget liv, sin egen bakgrund, det är så det skall gå till, naturligtvis. Det handlar inte om mig i första hand, utan det handlar om läsaren. Och det där kan bli litet förstört om man pratar för mycket. För somliga människor är det faktiskt viktigt att de känner att det finns en bakgrund till dessa texter, att de inte är alldeles fritt i luften. Även jag är en person som finns i dikten just när den skrevs. Sedan kan man kasta bort den, sedan är det läsaren som är viktig.

Röst: Du säger nästans i en text att "Varje människa är en halvöppen dörr som leder in till allas gemensamma rum" och det här tycker jag är så viktigt för att vi har alla våra egna inre rum. Alla dina resor tar jag symboliskt: den svåraste resan är resan in i oss själva. Resan är viktigare än själva målet, viktigast hur vi förhåller oss till döden. Lyrik som hjälper psykiskt sjuka människor, en väg ut ur ångesten. Därför är jag väldigt tacksam över att det finns sådana människor som du! (skratt och applåder)

Röst: Livet innehåller ljusa och glada stunder, men också mörka och depressiva stunder. Har du någon skillnad, är det lättare att skriva när du är glad eller depressiv?

Jag kan inte skriva när jag är deprimerad. Om du skriver när du är deprimerad är du redan på väg ut därifrån... du har den energin och aktiviteten som tar dig ur detta tillstånd. Jag tycker man skriver på energiöverskott, och det har man inte när man är riktigt nere, däremot kan man använda erfarenheterna när man är nere i själva skrivandet. Jag skriver bäst när jag känner mig mycket väl till mods, och framförallt då jag är stark och energisk.

På 50-talet ansågs jag vara en väldigt optimistisk poet, medan den senaste boken anses präglad utav döden. Jag tycker igen att det hela tiden varit en blandning av uppåt och nedåt – jag vill inte sätta en etikett på mig, men den här växlingen mellan mörker och ljus... även de mörkaste dikterna är skrivna när jag

befunnit mig i ett ljusare läge.

Röst: Det finns paralleller mellan dig och Bo Carpelan. För båda är rumsupplevelserna viktiga. Båda har ni varit beskyllda för att inte ha varit engagerade under 60-talet, ni har skrivit, levt under samma tid och inom samma språkområde. Man kan t.o.m. finna dikter av er båda där man inte vet när den ena dikten slutar och den andra börjar. Rytmsiskt är de helt likadana, ex. TT:s "Storm" och BC:s "Höstvandring".

Storm är faktiskt från år 1950, är en av mina första publicerade dikter.

Röst: Vad tror du om dylika tillfälligheter mellan diktare? Har våra tidiga finlandssvenska modernister, t.ex. Björling, betytt någonting för dig?

Bo Carpelan är fem år äldre, född 1926. Det är ju ingen större skillnad, vi kan säga att vi hör till samma generation. Vi kanske har läst samma författare; finlandssvenska författare har betytt mycket för mig – förresten träffade jag Gunnar Björling vid flera tillfällen. På ett oföglömligt, rörande sätt kommer jag ihåg att Björling klippte ut recensionen i en finsk tidning av min första bok och skickade detta till mig. En fullständigt oväntad vänlighet – vi kände ju inte varandra, hade bara träffats *en passant*. Han var lite lik min morfar till utseendet och jag tyckte om honom. Som poet betydde han mycket för mig, även om man inte kan se några likheter i hur vi skriver. Men hans livsupplevelse var ju viktig.

Diktonius träffade jag aldrig, men jag höll faktiskt ett föredrag om Diktonius i skolan redan på 40-talet. Jag tycker alla (finlandssvenska modernister) varit viktiga för mig, men senare generationer av finlandssvenskar såsom Carpelan har jag tappat kontakt med. Med Carpelan har vi ju naturligtvis läst samma böcker, vi har båda haft ett arbete vid sidan om. Sedan tror jag faktiskt att det finns nånsorts "telepati" som flyter omkring mellan författare; jag menar detta på fullt allvar. Det har inträffat alldeles för många gånger att jag och en annan författare som befinner sig på samma våglängd har skrivit näs-

ta identiskt lika, och det har inte varit fråga om någon direkt påverkan. Samma idéer och teman kan dyka upp i olika delar av världen hos författare och tänkare, utan att det finns något direkt kronologiskt samband.

Röst: Vilka inspirationskällor har du, någon av de sju dödssynderna (höghet, girighet, vållust, avund, frosseri, vrede och andlig lättja)? Mikael Enckell har i sin bok "Eko och återsken" skrivit en sak som alluderar på döden: "Förlusten av något betydelsefullt som utlöser själens sorgsna men stundom samtidigt majestätiska återtag till det isolerade reservat varifrån de kulturella skapelserna ständigt på nytt utgår." En annan fråga: hur ser du på den nya situationen i Europa, speciellt i Central- och Östeuropa?

Vi börjar med slutet: det är fantastiska saker som händer i Europa, och jag hoppas livligt att det inte bara blir en fråga för affärsmännen. Makten, den stora tyranniska makten har dragit sig tillbaka i Östeuropa. Då uppstår ett tomrum: vem kommer att fylla upp det tomrummet? De som kommer först är de som vill köpa och sälja, och ändå var hela revolten full av andlig kraft. Då är frågan: kommer den att plattas till eller upplösas när de kommersiella krafterna rycker in? Det blir spännande att se – jag skulle vilja att en del utav humanismen och andligheten som har levt under trycket kunde överleva också när trycket har släppt, och inte bara blir avslagna kopior av väst. Det är spännande, oroande, glädjande att få se.

Vad kan vi göra? På denna punkt känner jag ett relativt hyggligt samvete: jag var i Baltikum exempelvis 1970 när det var ganska ovanligt att någon intresserade sig för Baltikum. Och det var en viktig upplevelse för mig personligen, jag tyckte att jag kände mig förstärkt som författare. Jag kom alltså från en miljö där man hela tiden sade att poesi har inte någon betydelse om den inte sätts i revolutionens tjänst, man skulle kring 1970 enbart tala ett politiskt språk. Och så kom jag över till Riga och Tallinn, och märkte att just för att poesin INTE var ett politiskt språk fick den en politisk betydelse. Vad som har en politisk sprängkraft är inte slagorden, utan det som är

förhållandet mellan trycket och motståndet, som kan bestå av att man inte ägnar sig åt slagord.

Dödssynderna? Min främsta dygd är tålmodet: jag skriver inte färdigt förrän dikten vill bli färdig.

Röst: Du talade om att dikten måste värma den iskalla läsaren. Tycker du att det är så att författaren måste gå hela den långa vägen ända fram och erövra läsaren som kunde vara avvaktande, t.o.m. fientlig?

Många unga författare utgår i förväg att läsaren är inspirerad. Det är ju så att det som skrivs under inspiration kan bli oerhört tråkigt och torrt, därför att texten s.a.s förutsätter den här känslan när författaren har skrivit, och den känslan har ju inte läsaren från början.

Röst: Kommer inte läsaren med uppvärmd av sin egen kreativitet, med en hunger efter att få läsa, vilket är vanligt hos dem som söker efter poesi?

Det är ju trevligt om den gör, jag tror inte det är så vanligt. Du jobbar ju på Bonniers förlag... på ett sätt tror jag att du har rätt: en stark förväntan är det bästa utgångsläget, jag har märkt att texterna blir också bättre när man har en förväntan, man faller liksom ut en extra antenn och kan ta in. Detsamma gäller också musik; om man går på en konsert och förväntar sig att den är tråkig så blir det också tråkigt. Inte alltid – man kan övermannas av styrkan av konstverket. Det är ändå bra för poesin att man inte utgår från starka förväntningar, man får inte ta något för givet. Det behövs en saklig distans i slutfasen av en dikt, men räcker ju inte med att konstruera, det måste börja med ett känslöengagemang.

Röst: Diktens bakgrund; det finns två steg. Dels det steg när författaren tänks ge bakgrund, utgångspunkt och då kommer läsaren fram till en yta, ett tillkomstskede i viss mån. Då ger författaren startskottet själv; ordet blir kött i författaren. Steg två är det inre, syrerika rummet där många kan andas tillsammans på sitt sätt, enligt sina förutsättningar, sin pausering och frekvens; då blir ordet kött hos läsaren. Orkar ordet bli kött också hos läsaren?

Jag ställer mig litet tveksam till att man ger bakgrundskommentar till dikten. Diktens rum har många dimensioner: rummet hos författaren, rummet vid tillkomsten, mottagarens rum, diktens egen energi, frekvens, diktens djup som är detsamma som höjd. Oändligt många skeden, dina dikter som färdats genom alla dessa rum är verkligen värda att kallas för dikt...

Jag får bara tacka. Jag tror att en dikt har många lager. Det måste finnas en tilltalande yta som fångar intresset, en spänning på ett sinnligt plan. Sedan finns det en nivå där man upplever det hela ganska intellektuellt, och så finns det en nivå som vidrör det undermedvetna, det musikaliska och så vidare. Nu är det här bildspråk – man pratar om nivåer som om det var fråga om berglager eller sådant, men andliga saker blir alltid beskrivna med bilder. De olika dimensionerna måste finnas i en text för att den skall leva utöver ögonblicket, för att den skall kunna färdas från en kultur till en annan.

Sedan är det också en fråga om inte läsarens upplevelser också laddar en text. Jag har en känsla av att många av de klassiska texterna som fortfarande lever i våra medvetanden, de var bra från början, men har också tillförts något under tidernas lopp. Som om andra människors upplevelser av texterna på något underligt sätt hade gått in i dem och konserverat dem. Så långt har det inte gått med mig i alla fall...

Röst: Jag tänkte på papperslapparna som du hittar i dina fickor. Dina arbetsböcker som du för på dina resor... en enfaldig fråga av personligt intresse: förstår du alltid vad som står på dina lappar? (muntert skratt bland publiken) Jag försöker göra likadant själv när jag arbetar, och då tycker jag att när tiden går, och jag tittar på mina lappar, så tycker jag att det ofta går så att all elektricitet har gått ur vissa anteckningar, och de säger mig ingenting...

Absolut, just så. De flesta anteckningar är just sådana... det anknyter till det som jag sade om läsaren. När jag skriver ned det tycker jag det var väldigt bra, sedan får det ligga till sig litet i fickorna, och sedan tar jag upp det och då finner jag att vissa anteckningar lever fortfarande, de säger mig någonting

som läsare, och andra är fullkomligt döda. Allra mest drastiskt blir det ju – jag vet inte om du har gjort det – när du haft papper liggande vid sängkanten och väckt upp dig ur en dröm mitt i natten. Detta är ett känt psykologiskt fenomen att någon vaknar och har löst världsgåtan, skriver ner något, somnar om lycklig och vaknar på nytt på morgonen – så står det nånting i stil med ”Män är polygama, kvinnor är monogama” (skratt). Detta tillstånd var då mitt i natten laddat av oerhörda betydelser... det där har hänt mig flera gånger, fast på ett annat sätt i form av nån vision där det står att ”Man måste föra armen väldigt långt åt höger för att gardinen skall falla ned” (skratt).

Detta är det mest drastiska; i mildare former upplever jag det ständigt och jämt när jag tittar på anteckningsböckerna. Det som verkade så rikt när det skrevs ned är så totalt intetsägande efter ett halvår.

Röst: När du beskriver livet som ett flyttlass, verkar du vara upptagen av döden som en hemkomst, jag tycker att bilden säger det...

Det är ju en bild som dykt upp för mig, inget jag funderat ut på förhand, utan något som har kommit spontant. Det finns många associationer kring flyttlass och död; t. ex. när jag var barn såg jag dessa lass med flyktingar som flydde i norra Frankrike 1940 när Hitler invaderade landet, och man såg alla dessa bilder i journalfilmer; det var en sorts flyttlass som var på vandring. Selma Lagerlöfs Körkarlen ger också en association till död och flyttlass, man blir vräkt från livet när man dör. Jag samlar på mig upplevelser – det är väl ett flyttlass, varför? Skall de komma till användning någon gång, varför lever jag överhuvudtaget?

Döden är ett fundamentalt tema som är oundvikligt... man kan också säga att jag arbetar med temat resan hela tiden.

Röst: Svårigheten med att servera dikt åt en iskall läsare som skall värmas upp... min kommentar är att om man är iskall, blir man inte läsare av dikter, så jag tror inte att den problematiken ens finns.

Jag skulle kanske inte sagt iskall, utan ljum (skratt). Det är det vanligaste utgångsläget när man öppnar en bok, om man inte som vissa specialläsare har brinnande förhoppningar.

Röst: Jag skulle kort bara fråga om detta med att få impulser från drömmar. Får du bilder på din näthinna också då du inte sover? Jag är litet konstnär och jag har ibland när jag skall somna in fått de mest underbara bilder på min näthinna... jag har försökt rita dem, och det går absolut inte, men det går kanske lättare att skriva (skratt). Att återge färger, japanska och orientaliska mönster som bara flyter fram... oj, om jag kunde återge dem. Så har jag ritat något krux och det är platt fall... varifrån kommer det som man inte sedan kan fånga? Tjugosjätte sinnet?

Jag har också skrivit om det där på några ställen, men jag åtar mig inte att återge detta, jag bara noterar att det förekommer... Du är som jag en eidetiker som får föreställningar som är tydliga... Jag kan inte skryta med att ha ett fotografiskt minne, men jag får väldigt tydliga inre synföreställningar. Detta är kanske svårare att utveckla i vår tid hos unga människor som har sett så ohyggligt många bilder och inte fått få chanser till egna bilder. Jag törs inte utveckla det närmare, men all denna bildrikedom kan vara skadlig för förmågan att bilda egna bilder.

Björn Wallén: Tack ska ni ha.

Tack för att ni varit så aktiva och stimulerande i ert frågande, tack så mycket.

Tankar om överlevnadens poetik

Liv är överlevnad. Denna drift finns nedristad på våra gravstenar; här hvilar odödliga minnen. Sprayad på betongväggar i urbana miljöer. Kodad i atomernas minsta partiklar.

I denna essä kommer jag att göra några nedslag i överlevnadens poetik. Min avsikt är att antyda att det finns många språk för mänsklig överlevnad både individuellt och kollektivt. Först några reflexioner kring en studieresa till Etiopien, sedan en störtdykning in i Tomas Tranströmers poesi. Efter detta en återspeglning av den tyske sociologen Ulrich Becks tankar om risk, samhälle och existens. Avslutningsvis försöker jag måla upp en kontrasterad bild som utgår något av en syntes av dessa synbart oförenliga perspektiv.

Rötter

Liv är rötter. Under en vistelse i Etiopien med en grupp studerande grunnade jag på den mänskliga överlevnadens gränser och villkor. I en etiopisk kontext verkade det första intrycket vara *survival of the fittest*, en skrämmande obönhörlig lag om sociala utslagningsmekanismer i ett fattigt land. Men efter en tid i landet överbevisades jag av människans uppfinningsrikedom vis-a-vis överlevnad i de mest krassa förhållanden. Mitt i destruktionsen levde miljontals bevis på att människan har en otroligt seg livsdrift, djupt rotad i själen.

Etiopiern Dessalegn Rahmato gjorde en studie i Wollo i

nordöstra Etiopien ett par år efter den katastrofala svälten i regionen 1984–85. När han anlände till Wollo för att inleda sitt fältarbete skrev han att "...vi såg inte exakt det vi hade förväntat oss att se. Landsbygden verkade vara full av liv, skördarbetet på olika tegar så bra ut, och folket, både unga och gamla, bar inga synbara tecken på att ha nyligen genomgått traumatiska upplevelser."

Men snart visade sig de första synintrycken vara alltför ytliga – journalistiska – och Rahmato redovisar en hel del irreparabla skador i det sociala nätverket som en direkt följd av nedbrytande svältperioder: "...varje bondes livshistoria är punkterad av lidanden och motgångar efter utbredd, endemisk hunger, och varje hushåll har utan undantag förlorat en familjemedlem, en närstående släkting eller en värdefull vän under de många perioder av hungersnöd som hemsökt regionen under de senaste fyra årtiondena."

Överlevnadens kontrahent är utplåningen, utrotningen. Den belgiske utvecklingsforskaren Thierry G Verhelst har skrivit en bok med titeln *No life without roots* som ger en kulturanthropologisk bekräftelse för rötternas betydelse för liv. Verhelst skriver om *cultural up-rooting*, ett begrepp som lyfter fram den kulturella identitetens värde i allt mänskligt liv. Jag kommer att tänka på aposteln Paulus expressiva levnadsvisdom: "Det är inte du som bär roten utan roten som bär dig."

Rötterna står samtidigt för både konkretion och metafor. Här öppnar sig en spännande infallsvinkel till Tomas Tranströmers poesi, som har en märklig förmåga att samtidigt växa både uppåt och nedåt likt alla växande plantor.

Konkretionen är det svåraste kapitlet i all dikt. Förkroppsligandet är allt, men kan aldrig fångas i lagbundna mönster eller intellektuella termer. Hos Tranströmer är konkretionen både start- och slutpunkt utan att man exakt vet var bilderna landar i det konkreta.

Det finns ett drag av flykt hos Tomas Tranströmer, i både dikter och intervjuer. I dikten "Alkiskt" ur samlingen "För le-

vande och döda” uttrycks detta i en rad: ”Jag flyr till samma platser och samma ord.” Under själva skrivprocessen känns allting nytt, men efter en tid märker man att dikterna återvänder till samma obeskrivbara motiv i en ständig kretsgång, sade Tranströmer under ett samtal med mig på Lärkkullas litteraturseminarium. Läsaren möter denna kretsgång i Tranströmers poesi i form av spiralupplevelser – eller med andra ord – bumerangeffekter. Dikterna börjar ofta med en konkretion, som sedan likt en bumerang slungas ut i metaforernas värld utan att någonsin tappa kontakten till ursprunget.

Överlevnaden ställer järnhårda krav på språklig konkretion: Att inte bara beskriva, utan att vara. Dessa krav drabbar också Tranströmers dikter – och här upplever jag kanske en viss skygghet. En flykt till något kan också spegelvändas till en flykt från något. Möjligtvis handlar det om metaforernas inre bräcklighet, i förlängningen om ordens begränsningar inför en dekonstruktion. Tranströmer navigerar skickligt i den trånga passagen mellan konkretion och abstraktion, allusion och illusion, ”i springan mellan vakenhet och dröm”. Men ibland upplever jag som läsare en förvirrande känsla av att allt bara är mellanpositioner, en sorts halvfärdig samtidighet. Kanske bumerangens egen rotation ger upphov till denna känsla, vem vet.

Tranströmer spelar överlevnadens hymner för levande och döda, mitt i en turbulent och rotlös tillvaro. Det finns en sekvens i introduktionen till diktsamlingen ”Det vilda torget” som belyser paradoxen i att vara rotad i det rotlösa. Dessa diktrader utgör också ett exempel på hur Tranströmer simultant gestaltar både konkret och metaforiskt stoff. Högst sannolikt utspelar sig dessa associationer under någon av de många orgelkonserter som Tranströmer regelbundet närvarat vid i Västerås domkyrka:

På de blå bänkarna sitter en gles församling. Och
pelarna reser sig som underliga träd:
inga rötter (bara det gem samma golvet) och ingen

krona (bara det gem samma taket).
Jag återupplever en dröm. Att jag står på en kyrkogård ensam. Överallt lyser ljung
så långt ögat når. Vem väntar på vem? En vän. Varför
kommer han inte? Han är redan här.
Sakta skruvar döden upp ljuset underifrån, från mar-
ken. Heden lyser allt starkare lila –
nej i en färg som ingen sett...tills morgonens bleka
ljus viner in genom ögonlocken
och jag vaknar till det orubbliga KANSKE som
bär mig genom den vacklande världen.
Och varje abstrakt bild av världen är lika omöjlig som
ritningen till en storm.

(Ur dikten Kort paus i orgelkonserterna)

Här behövs inga förklaringar: detta ”orubbliga KANSKE” innesluter Paradoxen i sig själv. Samtidigt finns här en i det närmaste total utblottelse, öppenhet – ett slags vankelmod i själva Varat. Att inte bara beskriva, utan att vara liv-död-överlevnad.

Risker

Liv är risker. Livet är ett casinospel med livet självt som insats. Att födas innebär risker; inte ens fostertillvaron är skyddad och trygg. Att leva och växa innebär risker för varje rörelse, varje sekund. Att åldras betyder ökad utsatthet för död och förgängelse; varje hjärtslag, andetag kan vara det sista.

Under 1980-talet utgavs flera ”riskbarometrar” – t.ex. filosofen Georg Henrik von Wrights *Vetenskapen och förnuftet* och sociologen Ulrich Becks *Risikogesellschaft*. Det gem samma draget i dessa verk är en ökad självkritik vis-a-vis den vetenskapliga och teknologiska utvecklingen. En moralisk uppgörelse och ett ifrågasättande av rationaliteten inför det postindustriella samhällets hotbilder. Historien lär oss att människan inför varje sekelskifte gör moraliska bokslut på tröskeln till en oviss framtid.

Ulrich Becks positionsbestämningar ger överlevnadens poetik en sociologisk språkdräkt. Hans tankebanor är brev från det sena 1900-talet, strax intill den "civilisatoriska vulkanens" kratermyning. Konfrontationer med det sociala nuläget i skuggan av Katastrofen. I risksamhället bygger Beck upp en empiriskt orienterad, projektiv samhällsbild där "det förgångna plus 'post'" analyseras utifrån riskernas realitet.

Beck skiljer mellan personliga och kollektiva sk. moderniseringsrisker. "Det moderna" innehåller åtminstone fem risktillstånd:

1. Risker, som leder till irreversibla skador. Eftersom konsekvenserna är oöversiktliga blir vår kunskap öppen för sociala definitionsprocesser; kärnkraften är ett illuminerande exempel.
2. Risker, som leder till sociala orostillstånd. Dessa förorsakas av kausala händelsekedjor, t.ex. militära konflikter som skapar internationell instabilitet.
3. Risker i form av Big business. Dessa ekonomiska risker kallar Beck för självförvållade, självreferentiella risktillstånd, som är resultat av spekulationer och fluktuationer t.ex. på aktiemarknaderna.
4. Risker som en följd av kunskap. Människans medvande har alltid försökt få kontroll över Varat. Industrisamhällets ekologiska destruktivitet har skapat en situation som avslöjar kunskapens Janusansikte. Kunskap och medvetande har separerat.
5. Risker som innehåller en politisk potential. Stora katastrofer kan leda till en total omorganisering av makt och kompetens i samhället. Döende skogar och gigantiska ekokatastrofer kan förändra det politiska panoramat mycket snabbt. Frågan är om vi kan överblicka de politiska konsekvenserna efter en katastrof.

Mänsklig överlevnad bland alla risktillstånd implicerar en retorik och en etik, som djupast sett bottnar i att acceptera ett etiskt minimum. Enligt Beck måste vi förr eller senare återgå

till grundfrågan: Vad är det mänskliga i människan och naturliga i naturen? Men dessa nygamla frågor kan inte besvaras utifrån ett vetenskapligt kunskapsmonopol. Det behövs en växelverkan mellan alla vetenskapsdiscipliner, medborgarorganisationer, företag och politiska intressegrupper, en handlingsberedskap inför ännu-inte-händelsen. I klartext betyder detta att den aktuella riskhalten i ett samhälle måste kunna förutsägas genom sk. riskkonstateranden. Framtida överlevnad består enligt Beck i att finna projektiva orsaker i nuläget – ett kausalitetstänkande som utgår från framtiden och inte från förfluten tid.

Riskernas samhälle är inget klassamhälle: "Not ist hierarchisch, Smog ist demokratisch." Moderniseringsriskerna drabbar allt liv på planeten Tellus. Trots denna globalisering kvarstår och uppstår det nya ojämlikheter. Rika industriländer använder fattiga länder i tredje världen som soptippar. Man dumpar riskprodukter och koncentrerar riskindustrier i fattiga länder i tredje världen. Den förödande gasolyckan i Bhopal statuerar ett skrämmande exempel på ett ekologiskt vansinne utan riskkalkyler. Utan att vara domedagsprofet eller en kraxande olyckskorp visar Beck hur det moderna allt mer bygger på höjda risker. Den civilisatoriska vulkanen väntar på ett utbrott.

Alternativet, det andra moderna, kallar Beck för reflexiv modernisering, som får vidsträckta följder för mänsklig samlevnad. Individualiseringen går så långt att man kan tala om biografimönster i stället för familjemönster. Den politiska kulturen förändras och differentieras i riktning mot subpolitik där myndiga individer idkar intressehandel som bygger på en noggrann riskkalkylering och -prevention. Detta förutsätter att själva politikmonopolet bryts i traditionell mening, att partiväsendet monteras ned och ersätts av intressegrupper som utvecklas diskursivt i förhållande till riskhalten i samhället.

Målar Ulrich Beck upp en fantasifull utopi – en science fictionvärld – utan verklighetsförankring? Min bedömning är att Beck genom Risksamhället presenterar ett trovärdigt scenario

beskrivande ett samhälle som överlevt en katastrof. En sociologisk vision och version av överlevnadens poetik.

Att rekapitulera:

Överlevnaden har tusen språk. Orden framträder som brytningar ur ett prisma: inget språk är mer värdefullt än ett annat. Huvudsaken är att överlevnaden får form. Röst. Smak. Doft. Ljud. Energi.

Ulrich Becks resonemangsmodell utstakar en framtid som innebär ständiga val i en allt mer komplex tillvaro. Samtidigt ökar behovet av förenkling, något som den engelske grafikern Neil Brody kallat för *urban primitivism*. Kanske framtida katastrofhot tvingar fram en enhet i mångfalden, en återgång till det genuint mänskliga. Askesens återkomst mitt i överflödet. Författaren Gunnar Edman säger detta på sitt oefterhärmliga sätt: "Vi är komplicerade varelser som måste leva genom förenkling, mot enkelhetens punkt."

Tomas Tranströmers arkaiska bilder står mot slitage och inflation genom att döden intonerar i den obändiga livsdriften. Att överleva handlar, paradoxalt nog, om att dö. Så har jag personligen uppfattat överlevnadens metamorfoser: döden för ett osynligt liv i allt levande. En immanent blindskrift i skapelsen. Gränserna suddas ut, liv och död kan inte skiljas åt. En simultan process, ett Minne utan begränsning, på religiöst språk kallt evigheten. Kanske evigheten enbart kan fångas momentant, i flykten.

Låt mig till sist få återkalla en situationsbild från Etiopien. Vi åkte med våra jeepar längs de skumpiga, dammiga och dieseldoftande vägarna i de västra delarna av landet, på cirka 2000 meters höjd. Landskapet var sönderbränt av gräsbränder. En krigshärjad zon där askan på marken gav upphov till några associationer:

Här kremeras
våra drömmar, våra liv
från stoft till stoft
men också den natt
då förtvivlan är svartare
än folket
skall en svag doft
av rökelse
slingra sig upp
mot himlen

Litteratur:

Ulrich Beck: Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne. Suhrkamp 1986.

Bibeln

Dessalegn Rahmato: Famine and Survival Strategies. A Case Study from Northeast Ethiopia. The Scandinavian Institute for African Studies. Uppsala 1991.

Tomas Tranströmer: Dikter. Månocket 1990.

Thierry G Verhelst: No life without roots. Zed Books 1990

Georg Henrik von Wright: Vetenskapen och förnuftet. Ett försök till orientering. Söderströms 1986.

Lassi Nummi på Lärkkulla. Några minnesfragment

Litterära samtal

Min bekantskap med lyrikern Lassi Nummi hör ihop med ett litterärt seminarium kring temat *Passion och poesi* i slutet av april år 1991 på idylliska Stiftsgården Lärkkulla i Karis. I egenkap av kursledare och arrangör hade jag en vision att etablera Lärkkullas seminarier som en öppen och dialogbaserad serie litterära samtal.

Passion och poesi varje det tredje seminariet i serien, som inleddes med Text & tolkning år 1989 (då bl.a. Bo Carpelan medverkade), och uppföljdes av Dikt & överlevnad följande år med bl.a. Tomas Tranströmer – sista seminariet innan han förlorade talförmågan i en stroke!

Vid den tiden fanns det alltså redan en trogen litteraturälskande publik som hade upptäckt seminarierna. Mitt intryck var att rätt få finlandssvenskar hade stiftat bekantskap med Lassis redan då rikhaltiga litterära produktion. Andra finländska författarnamn som medverkade i det tredje seminariet på Lärkkulla var poeterna Carina Nynäs och Peter Sandelin, den förra ny i gamet medan den senare på svenskt håll var lika etablerad som Lassi på finskt håll. Språkgränsen inom lyriken är en kulturell utmaning som det alltid lönar sig att betvinga...

Dubbelbilder

Jag brukade förbereda Lärkkullaseminarierna genom en del bakgrundsresearch. Det enda av Lassis diktning som på den tiden fanns översatt till svenska var Nils-Börje Stormboms översättningar av Chaconne-dikter, J.O. Tallqvists översättning av diktsviten Pohjanmaa och Bo Carpelans koncisa tolkning av diktvolymer ”Kaksoiskuva” (1982), utgiven på Schildts förlag år 1985 med titeln ”Dubbelbild”.

Här kommer ett axplock ur titelavdelningen, med hänvisningar till kärlekens och skönhets dubbelexponering:

När månljuset blandas med solens ljus
betraktar jag mina två kärlekars landskap
och en röst säger: ”Hela den långa dagen och natten
vandrade du
i dina drömmar.

Blott två gånger har du varit vaken: när månen i gryningen
slocknade,
och nu, när dagen fördunklas och månens makt växer”.

Om det alls finns något lyriskt släktskap mellan Bo Carpelan och Lassi Nummi, så kunde det vara att båda är höstdiktare. Livets förgänglighet ristas in i pregnanta formuleringar, i ett estetiskt landskap som flyttat in i dikten.

Ett exempel: Bo Carpelan skriver i ”Novembercredo” (Schildts 1996): ”Landskapet tränger in i dig, uppfordrande, vill tala i dig; regnet som börjar sila, den låga marken, den råa vinden, avsaknaden av människor. Det tränger in i dig som en del av en evig årsrytm.”

Nummi har liksom Carpelan skrivit en hel del landskapsprosa och -dikt. I en av Lassis novemberdikter kan det lyda:

Katoaa puiden kulta
tuuleen. Syvenee
metsä,mieli.
Köyhemmäksi
avartuu.
(ur *Hengitys yössä*, *Otava 1995*)

Trädens guld
förflyktigas i vind.
Djupnar
skog, håg.
Vidgas
allt fattigare.
(*min övers.*)

Passion och poesi

Låt oss återvända till Passion och poesiseminarier. Jag hade tyckt mig se passionen löpa som en röd tråd genom Lassi Nummis författarskap alltsedan debutsamlingen ”Intohimo olemassaoloon” från år 1949.

Och visst, Lassis föredrag – som han för övrigt höll på en bildad, välklingande svenska – kretsade långt kring hans egna funderingar om passionens och poesins intima relation. Tyvärr har jag inte manuskriptet bevarat, men minns att föredraget gjorde ett djupt intryck på deltagarna.

Lassi möttes också själv av en del impressioner under Lärkkulla-besöket. Jag minns att han fascinerades av popplarna på Lärkkullas innergård, popplarna och ljuset som silade mellan uppåtsträckta grenar likt fingrar i ordlös bön.

Speciellt gripen av Lassis diktning blev den åländska författaren Gunvor Javén, för vilken mötet med Lassi i liv och dikt blev en så drabbande upplevelse att hon bara måste få sätta igång med att översätta hans dikter till svenska.

Seminarier blev upptakten till ett översättningsprojekt som involverade Lassi, Gunvor och mig under en tid framöver. Min roll var främst att fungera som moderator och i viss mån språkgranskare i det inspirerande triangelteamet.

Requiem på svenska

Gunvor Javéns översättarmödor belönades i sinom tid genom att Lassis lyriska mästerverk ”Requiem” kom ut på svenska år 1994 på Schildts. Verket komponerades ju ursprungligen som

textunderlag till kompositören Leonid Bashmakovs musik, och hade uruppförts år 1989 i Tammerfors domkyrka.

I svensk tappning fungerade Requiem som en lyhörd och följsam översättning av grundtexten. Själamässans innerliga väsen kom bl.a. till uttryck i följande rader:

Jorden har fått frid
när höstens skörd mognat
och skurits.
I frid ligger den
när vinterns snö täcker den.
Jordens barn, människan, får frid,
när dagarnas skörd bärgas.
Helige Okände, Ofattbare, Helige Osynlige,
giv oss frid!
Giv Din frid åt dem som avsomnat i mörker och tystnad.
Giv Din frid åt oss som ännu skyndar framåt
i världens ljus och larm.

(ur dikten Giv oss frid)

Javéns Requiem-översättning gav upphov till ett flertal recitationstillfällen, då Östen Engström turnerade med Requiem-recitationer på olika håll, främst i Österbotten. Östen-med rösten-Engström var en legendarisk och karismatisk recitator, något av en finlandssvensk Veikko Sinisalo, folkligt uppskattad. På så sätt vann Lassi Nummis lyrik gehör också hos en bredare finlandssvensk publik.

Musik och mystik

Lassi Nummi introducerades även för en rikssvensk läsekrets. För min egen del ledde nämligen Lärkkulla-seminariet till flera besök hos Lassi, rika samtal och studier som mynnade ut i en essä i den rikssvenska ekumeniska tidskriften *Vår lösen*.

Under hemma-hos-besöken hos Pirkko och Lassi blev jag alltid synnerligen generöst bemött, och fick tillgång till ett rik-

haltigt material som Lassi vant plockade fram bland de dubbla bokradernas hyllor som fyllde lägenheten från golv till tak.

I essän "Den stora fugan. Musik och mystik i Lassi Nummis diktning" (*Vår lösen* nr 7/91) skrev jag följande rader, som må stå för en poetisk karakteristik över och hommage till ett lysande lyriskt författarskap:

Ett öra mot jorden,
ett öra mot himlen.
Den stora fugan ljuder i det tysta:
den som har öron må höra vad vinden säger till träden.
Tid för kontemplation: "Att upphöra betrakta. Se."
Ord som tai chi-rörelser:
himlen i en enda inandning,
jorden i en enda utandning.

Litteratur:

Bo Carpelan: *Novembercredo*. Schildts 1996.

Lassi Nummi: *Dubbelbild*. Övers. Bo Carpelan. Schildts 1985

Lassi Nummi: *Requiem*. Övers. Gunvor Javén. Schildts 1994.

Lassi Nummi: *Hengitys yössä*. Otava 1995.

Björn Wallén: *Den stora fugan. Musik och mystik i Lassi Nummis diktning*.

Vår lösen nr 7-1991, s. 460-467.

Upprepning och unikum Om riten som språk – språket som rit

Den stora utmaningen för diktare har i alla tider varit att bygga broar mellan konkret och abstrakt, fysiskt och metafysiskt, synligt och osynligt. På samma sätt fungerar riten som ett kulturellt betingat medium, som förkroppsligar de djupast liggande medvetandeskikten i det mänskliga psyket. För mig innebär språkets återställelse, både i riten och dikten, en återgång till det primitiva, det material som används i allt skapande inom och mellan människor.

”Det primitiva” har i mina öron även en positiv klang. Inom antropologin har man snart i två sekel brottats med begreppet och dess belastningar. Termen skall användas med ytterlig försiktighet och ingalunda med kulturella värdeomdömen som grund. I 1800-talets tänkande betecknade ”det primitiva” något underlägset, outvecklat i motsats till ”det civiliserade”, ”det högkulturella” på en värdeskala från lågt till högt.

Jag använder begreppet här på ett helt annat sätt, som en återgående rörelse med riktning mot de kollektiva substanser som finns i varje individ och kultur. Denna rörelse är uttryckligen närvarande i de konstnärliga uttrycken och finner en gemensam plattform i språket och barndomen, i den arkaiska eller arketypiska symbolvärld som all mänsklig erfarenhet bygger på. Då blir ”det primitiva” ett cykliskt, rituellt begrepp, be-

skrivande en nedstigningsrörelse mot det ursprungliga, av Carl Gustav Jung benämnt ”det kollektiva omedvetna”.

Riten och kollektivet

Ordet rit (ritual) har använts på varierande sätt beroende på dess vetenskapligt-disciplinära sammanhang. En sociolog eller antropolog är benägen att se en ritual i allt symbolbeteende som upprepas: ritens blir då ett stiluttryck som artikulerar kulturellt definierade kollektiva värderingar. En socialpsykolog kan mena med ritualism ett beteende där individen söker trygghet i det bekanta, ett rituellt motstånd mot samhällliga normer genom eget normskapande. Vidare kan en språkforskare söka i ritens teckensystem som utgör delar av en större samhällelig betydelsestruktur.

Oavsett tolkningsramar kan man finna en gemensam nämnare i de olika försöken att utifrån vetenskapliga teorier närma sig ritens väsen. En resa genom individen till kollektivet, ett försök att komma underfund med ritens kollektiva representationer. Här hamnar vi ofrånkomligt på jungiansk mark.

Ett exempel ur Jungs eget liv må belysa problematiken. År 1925 reste Jung i Kenya och stiftade bekantskap med Elgonyi-stammen som levde invid Mount Elgon i jordens största sprickdal, Great Rift Valley. Jung blev betagen av vad han upplevde och beskrev på ett målande sätt Elgonyis soluppgångs-ceremoni. Solen kallades hos Elgonyi på swahili för ”mungu” (Gud) endast då den gick upp, och var gudomlig just i detta ögonblick. Elgonyi brukade gå ut i gryningen, spotta eller andas i sina händer som de sedan sträckte mot de första solstrålarna. Spottet innehöll människans mana, de helande, magiska krafterna och livskraften – liv och saliv. Andedräkten symboliserade hos Elgonyi roho, vind och ande.

I Jungs tolkning blev handlingen en ordlös agerande bön, ”jag lägger fram min levande själ inför Gud”. Exemplet blev för Jung en illustration över (den primitiva) människans förhållningssätt till symboler. Elgonyi-stammen reflekterade inte

över symbolerna, de levde i dem och inspirerades av deras innebörd.

Nu har dock senare tiders antropologer inte varit särdeles förtjusta över Jungs svepande generaliseringar om det ”primitiva psyket” – redan på 1930-talet kritiserade Paul Radin psykologen Jungs och etnologen Lévy-Bruhls tankar om en renodlad prelogisk mentalitet i ett kollektivt omedvetet. Enligt Radin använde Jung etnologiska data slumpmässigt för att bekräfta sina egna axiom, som projicerade de arketyppiska elementen på det ”primitiva”.

Otvivelaktigt måste man ge den kulturanthropologiska Jungkritiken rätt i att hans teorier var dåligt empiriskt underbyggda och påverkade av tidigare decenniernas etnocentriska länsstolsantropologi. I viss mening kan man se Jungs 1920-talsodysseer i Afrika som tidstypiska beskrivningar, befryndade med tidigare etnologers frenetiska sökande efter kulturella fenomenens genesis enligt skalan låg/hög och primitiv/civiliserad.

Religionsforskningens ”gyllene kvartssekel” 1890-1915 hade givit upphov till klassiska studier likt Arnold van Genneps om initiationsriter för olika människoåldrar och Émile Durkheims studie i religionens ursprungsformer. Båda gav substantiella bidrag till förståelsen och klassificeringen av riter i deras ”elementära” former, men kunde inte problematisera och contextualisera ritens förklarings- och förändringsdynamik, vilket senare ritforskning strävat efter.

Styrkan hos Jungs tankar om rit och kollektiv ligger inte i deras ”vetenskaplighet” i form av välgrundad empiri. Inte heller räcker det kollektiva omedvetna till att förklara ritens funktionalitet: snarare är det hos Jung fråga om att bygga en intuitiv bro mellan det kända och det okända – ritens som upprepning och unikum.

Egentligen sprängde Jung ramarna för den empiriska vetenskapens uppfattning om ritens *raison d'être* som något synligt, observerbart. Och allt beror ju på perspektivet, om ritens bedöms utifrån eller inifrån en kulturell kontext, en fråga som

livligt engagerat senare tiders antropologer. Här går också en väsentlig skiljelinje mellan vetenskapens voyeur-perspektiv och konstens/diktens/religionens intuitiva förståelse av ritens universum.

Dikten som rit

Jag har valt att exemplifiera diktens förhållande till riten genom en urgammal poetisk symbol: vatten. Vattnet är det mest arkaiska elementet både i biologisk och symbolisk bemärkelse. Inte underligt att vattnet är maximalt betydelsemättat både rituellt och språkligt. I vattnet kan riten bli språk och språket bli rit. Här avgränsar jag mig till några snitt ur den finlandssvenska poeten Tua Forsströms produktion, i syfte att illustrera hur dikten närmar sig riten som rit, dvs. på ett inifrån verkande sätt.

Lars Häggström skriver i sin anmälan av Tua Forsströms oratorium "Marianergraven" att hennes diktsamling "...är ett bygge där dikten närmar sig tillbedjan, ett slags rit inför den saknad som finns i botten av allt." Man kunde uttrycka detta även på ett annat sätt – att Forsström arbetar genomritualiserat, sökande efter de arkaiska elementen i språket.

Djup ropar till djup. I Marianergraven utför Forsström ett rituellt-språkligt muddringsarbete, dessutom rimmat: "De döda blåser genom sol och snö/De döda måste aldrig mera dö/De döda spelar flöjt i havets vatten/De döda är kvarglömda barn i natten". Här återkommer nästan ordagrant en rituell gest som fanns redan i diktsamlingen "Tallört" (1979) där det hette: "De döda blåser genom sorg och snö/de döda gråter genom vind och regn/de döda viskar genom regn och gråt, bortom/oro och omsorg/de döda är kvarglömda barn i mörkret".

De två citaten utgör en rituell process på två plan. Dels på ett språkligt plan som visar hur diktaren återkommer till vissa språkuttryck närapå rituellt upprepande, med smärre förskjutningar som indikerar hur riten/språket förändras med tiden (snö-regn-gråt-mörker, och: snö-dö-vatten-natten). Och dels

på ett tematiskt plan som röjer en del av hemligheterna kring det fenomen som åsyftas – i detta fall döden.

Dikten talar om de dödas närvaro ur oväntade infallsvinklar – de döda är aktiva, "blåser" och "spelar flöjt", samtidigt som de glöms bort av de levande. Här avtecknas ett rituellt mönster inför döden, som är frånvarande närvarande. Bortom orden anas ett bråddjup, en svindlande värld där allt är möjligt. Språket/riten sänker sig nedåt i Marianergravens metafor i ett allt tätare mörker; det hela påminner om en begravningsrit. Orden måste begravas, sjunkande mot en botten höljd i dunkel, ett hemlighetsfullt dödsrike osynligt för de nu levande.

En annan aspekt med rituella referenser är hos Forsström uttrycket "vattnets kretslopp":

"Jag saknar dig/Du är i vattnets kretslopp./En dimma driver över sjön,/ett moln över den lilla ön./Ett vatten i förvandling,/en kropp intill förblandning/förtrogen med min kropp". Dikten handlar om saknad, javisst, men här finns något mer: en beskrivning av ett cykliskt skeende, "ett vatten i förvand-

ling”. Man kan dra paralleller till ritens cykliska transformationer – dimman, molnet och regnkroppen är delar av en större kosmisk organism.

Vattnets kretslopp för tankarna till språkets kretslopp, som likt kalendarriternas regelbundna intervall återkommer i denna diktares ordflöde. Samma uttryck finns i Forsströms tidigare diktsamling ”Snöleopard” i ett snarlikt sammanhang: ”Det finns en förtvivlan/så stor att den inte syns: en rök/i vår andedräkt kyliga dagar, en/trötthet, en uppgiven dröm/Den uppgår i vattnets kretslopp/som håller våra kroppar fångna”.

I stället för saknad talas här om förtvivlan, och dimman är ”en rök i vår andedräkt.” Kroppen är här inympad i samma kosmiska helhet, absorberad av vattnet som kretsar i sin bana. Denna paradoxala enhet av både förening och fångenskap uttrycker samtidigt språkets belägenhet. Dikten blir rit, och ritens blir dikt i en sammansmältning som gör det hart när omöjligt att skilja dessa två från varandra.

Rit och restaurering

En avancerad användning av begreppet rit överskrider uppställda gränser i form av heligt och profant, osynligt och synligt, transcendent och immanent. Författaren Elisabet Hermodsson har i sin engagerande 60-talsessäsamling ”Rit och revolution” lanserat indelningen i mekaniska och levande riter, så att ”...i den mekaniska ritens har det mytologiska eller det emotionellt meningsfulla perspektivet försvunnit och kvar står bara upprepningmomentet.” Problemet med denna definition är att perspektivet är subjektivt – en utomstående betraktare måste bedöma vad som är ”mekaniskt” och vad som är ”levande”, annars kvarstår bara subjektiva upplevelsefragment.

En helhetsmässig förståelse av ritens bör inbegripa sociala element vid sidan av de metafysiska innebörderna, vilket den finske antropologen Lauri Honko konstaterat: ”En viktigare sak än en teoretisk gränsdragning mellan rit och icke-rit är åtminstone för den empiriska forskningen detta att man do-

kumenterar och undersöker relevanta beteendehelheter utan att försöka exkludera ’profana’ drag. Det kan ibland vara svårt att avgöra i vilken mån deltagarna medvetet erfar det möjliga övermänskliga eller ’heliga’ elementet i ritens.”

Gemensamt för både Honko och Hermodsson är dock att man jagar efter gångbara begrepp som kunde uttrycka ritens relevans i ett kulturellt-kollektivt sammanhang, med olika grader av sociala och religiösa bindningar.

De två första avdelningarna i denna essä frambär en något grovhuggen generalisering av ritens fenomenologi. Den vetenskapliga förståelsen av ritens är en yttre process som bedrivs genom att göra observationer, medan dikten erbjuder en inre, intuitiv förståelse av ritens. Var möts de två perspektiven? Jag vill till sist söka några ledtrådar till en syntes.

Elisabet Hermodsson öppnar perspektiven då hon skriver: ”...jag förmodar att kulturdebatten om ett antal år kommer att redovisa en helt annan, mindre auktoritetsstyrd syn på vetenskapen såsom ett – men inte det enda – av de många symbolsystem med vilka vi kan inskriva och forma vår verklighet.//Med rit anger man konsten som en gemenskapsform, ett givande och tagande mellan människa och människa, mellan konstform och verklighet, mellan symbol och verklighet.”

En förståelse av ritens väsen måste börja med frågan om dess härstamning och identitetsskapande funktion, dvs. en kartläggning av ritens socialt-mytologiska kontext. Eftersom ritens är ett ankarfäste för en kollektiv identitet har fenomenet varit föremål för akademiskt intresse redan i över hundra års tid. Och man har lyft fram, t.ex. i Arnold van Genneps banbrytande verk om övergångsriter, ritens roll vid livets gränstationer: födelse, pubertet, äktenskap, död och begravning.

Trots den massiva mängden god empirisk forskning, som säkerligen ökat vår förståelse för ritens sociala förankringar, vidmakthålls intrycket av ett utomstående voyeur-perspektiv. Att forskaren ser utifrån, att förlåten till ritens allra heligaste rum förblir fördragen. Ritforskningens bryderi hör ihop med

vetenskapens allmänna dilemma, vilket Hermodsson antyder i sin formulering om vetenskapen som ett av flera symbolsystem. Vis-a-vis förståelsen av ritens mening kan vi förvisso nå långt med nya, fräscha grepp – ett exempel är symbolantropologin som söker olika kulturers ”gömda strukturer” som skapare av betydelse och mening.

Det är ett oerhört svårt, kanske omöjligt uppdrag att översätta ritens/diktens mening från ett symbolspråk till ett annat – ändå finns behovet av gränsöverskridande kunskap där. Mitt förslag är att tala om ritens/dikten som restaurering, som en förnyande återställelse. Restaurering av vad? Vad jag främst syftar på är att ritens/dikten med dess upprepningsmoment strävar till att strukturera och (åter)upprätta hos individen en kulturell kosmologi. Riten blir sålunda en sociokulturellt definierad kamp mot kaos, en rörelse mot arkaiska bilder och begrepp, ett sökande efter en kollektivt delad symbolvärld sedd inifrån och utifrån.

Återställelsen innebär inte ett regressivt hopp bakåt eller en ”lägrestående” logik. I stället handlar rörelsen om en omvärdering av synen i sammanhanget: lika mycket som människan skapar ritens form, formar ritens form människan. Här kan vetenskap, konst och religion mötas.

Restaureringen gäller också språket; diktens mission blir då att rituellt strukturera och (åter)upprätta kollektiva-omedvetna betydelser. Också detta är en kamp mot kaos, och det förblir osäkert vilka makter som vinner. Riten blir dikt(ar)ens sätt att omdefiniera ordens kollektiva mening, som förändras i takt med att språket utvecklas.

I dagens språkförbistring handlar dikten som rit inte om en mekanisk återgång till ett värdeområde, utan om en rehabilitering av språkets värdeaspekter. Enskilt blir allmänt, en resa genom individen till det kollektiva-omedvetna, det ”primitiva”. Om konsten – och därigenom dikten – verkligen är en gemenskapsform, då måste man våga erkänna detta och i stället för dekonstruktion till döds frammana ordens hemlighetsfulla

meningar. På nytt och på nytt, rituellt återskapande.

Ytterst handlar ritens mening om att bearbeta livets förluster. Något som drabbar människan vid övergångarna, gränstationerna. Denna insikt kom då jag deltog i en Mikaelidagsgudstjänst tillsammans med människor med olika funktionshinder. De döva utförde med sällsam innerlighet de gemensamma liturgiska avsnitten, på teckenspråk. Kroppars ordlösa bekännelser till en ännu större Kropp. Upprepning och unikum.

Läs t.ex. Frazers standardverk *The Golden Bough* (1890, sv. Den gyllene grenen 1912).

Intressant är att C.G. Jung förhöll sig tämligen okritiskt till begreppet ”primitiv”, i klassikern *Man and His Symbols* (1964) t.ex. där han skriver om animism: ”Bland sådana folk, vilkas medvetande ligger på en annan utvecklingsnivå än vår egen, existerar inte känslan av att själen (eller psyket) är en enhet, ett sammanhängande helt. Många primitiva antar att människan utom sin egen själ också har en djungelsjäl eller ett alter ego och att denna är inkarnerad i ett vilt djur eller ett träd, varmed människan därför har ett slags psykisk identitet.”

Jung, Carl Gustav: *Människan och hennes symboler*. Övers. Karin Stolpe. Forum 1995.

Radin Paul: *Social Anthropology* 1933.

Arnold van Gennep: *Les rites des passage*. 1909 samt Émile Durkheim: *Les formes élémentaires de la vie religieuse*. 1912.

Lars Häggström i *Vår Lösen* nr 9/1990. Tua Forsström: *Marianergraven*. Söderströms/Bonniers 1990.

Cit. ovan ur *Marianergraven*, sid. 29. Arne Toftegaard Pedersen har gjort en god analys av vattentemat i essän *När de döde spiller flöjten i havet*. Om vandsymbolik och metafysik i Tua Forsströms oratorium *Marianergraven*, *Nya Argus* nr 6-7/1991, sid. 211-213.

Tua Forsström: *Snöleopard*. Söderströms 1987, sid. 48.

Elisabet Hermodsson: *Rit och revolution*. Verbum 1968.

Lauri Honko: *Om riternas klassificering*. 1976.

Döden som språk och skeende. Ett tematiskt raster i Birgitta Bouchts författarskap.

Vad de döda ger oss – om vi vågar ta emot – är en skyddslös,
ocensurerad konfrontation med oss själva.

Birgitta Boucht

Det är snudd på kliché att hänvisa till uttrycket att en författare alltid återvänder till samma tema som i skrift odlas i ett (o) ändligt antal variationer. Hos Birgitta Boucht kan man tydligt skönja, att döden verkar vara en sorts centrifugalkraft i hennes författarskap. Mer eller mindre synlig och outtalad finns den där, och det vore svårt att företa sig en analys av de litterära texterna utan att tänga just detta tema.

Mig veterligen har ingen större forskning gjorts kring Birgitta Bouchts litterära produktion – närmast kommer jag att tänka på Thomas Nydahls samtal "Mellan vreden och lugnet" i boken "Skrivandets portar". "Litterära samtal med tio kvinnliga författare" (Artéa 2006) – vilket är synd eftersom vi har att göra med en författare som skrivit och skriver om viktiga existentiella angelägenheter, utan att kringgå komplikationerna. Här skulle finnas intressant stoff för någon hugad doktorand in spe! Min läsning baserar sig på direkta associationer i marginalen, och delvis också på samtal med Birgitta i olika seminarsammanhang.

Existentialism

Kännetecknande för Boucht är en sorts existentialism i dess vidaste bemärkelse, dvs. en grundsyn som utgår från att människan bär på en inneboende längtan att bli bekräftad. Detta kan hon bli enbart i ett jag-du-sammanhang. Perspektivet är explicit en kvinnas och då är människorelationerna en naturlig väv i livsmönstret. Man brukar ju säga att män har projekt, kvinnor har relationer. Med risk för att komma med en alltför grov förenkling vill jag här hävda att Birgitta Boucht i sina texter i första hand framställer det existentiellt allmängiltiga framom det specifikt kvinnliga i en exklusivt feministisk bemärkelse. Sin kvinnostämman – vare sig den är sopran eller alt – har hon inte tappat bort, men tonfallet har förändrats under processen från tidiga alster till senare texter.

Redan i den första helt egna boken "Livs levande" (Boklaget/Alba 1979) finns inledningsvis ett motto som blir något av en genomgående tematisering även i senare böcker: "döden – alltid närvarande/som glädjens handslag/ljusets förtoning/skrattets struphuvud". Formuleringen ger ord för de blandade känslor vi känner inför döden. Bakom vardagens glitter och glam – glädjen, ljuset och skrattet – finns alltid bråddjup som vi antingen kan erkänna eller förtränga. Döden lurar i den mörka avgrunden mellan orden som en sorts ordlös stumhet.

Många av oss blir redan som barn konfronterade med de vuxnas förträngningstaktik när det gäller livets skuggsidor och dödsfall som då och då inträffar i alla familjesläkter. Den världsberömda tanatologen Elisabeth Kübler-Ross skriver i sin bok "Samtal inför döden" (1992) om konsekvenserna av att döden blir ett tabubelagt samtalsämne för barn, som

"...utesluts på antagandet och under förevändningen att döden skulle bli 'för mycket' för dem. – Barnet känner att något är på tok, och misstro mot de vuxna blir bara mångfaldigad om andra släktingar kommer med nya variationer på historien, undviker barnets frågor och

misstankar, överöser honom med presenter som en klen ersättning för en förlust han inte tillåts hänge sig åt."

Kübler-Ross menar alltså att döden som tabu leder till misstro och bristande tillit i människorelationerna, och till en oförlöst sorg vars börda kan växa från ett gruskorn till ett jordskred senare i livet. Birgitta Boucht har i en rannsakande essä i Vår lösen (7/1993) skrivit om sin egen barndom just i termer av tystnad, misstro och skam. Samtidigt ser hon språket, skrivandet, ja hela sitt författarskap i detta förklaringsljus:

"I strandkanten mellan lögn och sanning, mellan tystnad och babbel gick jag omkring och samlade vrakgods: skrivna ord, flaskpost. Allt gjorde jag i hemlighet, trogen mitt mönster redan då. – Utåt sett var jag idel glädje, inne i mig bearbetade jag de ord som jag hittade på stranden."

Titeln på Bouchts essä är talande nog: Språket föds ur döden och livnar sig av tystnaden. I dödsskuggans dal brister vårt språk, men ur spillrorna växer ett nytt språk fram. Döden blir så den slipsten mot vilken alla våra ord slipas; den blir förutsättningen för språket och dess nya skepnader. Boucht beskriver sitt eget författarskap i liknande tankebanor: "Jag har förstätt nödvändigheten av att gå in i dödszonen och rädda eller röva med mig ett språk därifrån. – Att ha ett eget språk med sig efter besöket i dödens och sorgens landskap är ett löfte om att livet fortsätter, att det är värt att hedra och leva."

Livsleda och kamp

Dödsfruktan och den oförlösta sorgen tar sig ofta uttryck i en sorts livsleda, ett illamående inför de dystra livsvillkoren och framtidsutsikterna. Jag kommer att tänka på Jean-Paul Sartres bok "Äcklet" (La Nausée 1936) som är en studie i äckel och där i och för sig sköna upplevelser förvanskas till fysiskt motbjudande fenomen.

I Livs levande finns en novell om Karin V., en 29-årig kontorist och tvåbarnsmamma som lever i en morbida häxcirkel, ett kvinnoliv i förnedring och förödmjukelse. Novellen är en tidstypisk socialrealistisk berättelse om en kvinna i låglönespiralen med en tillvaro fylld av gräl med barnen, avsky för den alkoholiserade mannen och kränkningar på jobbet.

Karin V:s dagar är räknade trots hennes unga ålder, och hennes är ett rop i förtvivlan: ”rädda mig, gör något, ta hand om mig, jag dör.” Men samhället visar bara sin långtgående immunitet mot det hjälplösa, illa tilltygade livet. Visst lutar novellens sensmoral åt att allt är samhällets fel, men samtidigt varierar Boucht bilden av huvudpersonens känsligeografi. Karin söker också efter en syndabock i sig själv, i henne finns ”det döda barnet” som en kräftsvulst som gradvis gör hennes sociala förflamning värre – hon hade genomgått en abort tidigare i livet: ”här fanns ingen föderska, bara en döderska.”

Också Karin V:s döda föräldrar får sin beskärda del av skuldbördan: ”Nu hatade hon dem för att de var döda och tilllät sig att dö utan att berätta för henne allt de visste om livet.” Barndomen blir en uppräknings i plågsamma hägkomster och tillkortakommanden, och novellen blir här kanske övertydlig i att bevisa den unga kvinnans i det närmaste totala utsatthet. Hur går det för Karin i novellen, drivs hon till självmordets rand?

Karin V. dog inte. Barnen räddade henne – hon blev intagen på sjukhus och gick med i en studiecirkel i kvinnofrågor. Studiecirkeln känns som ett tidstypiskt fenomen för 70-talsfeminismen, och visst finns här en samtida självbiografisk koppling: några år tidigare hade Birgitta Boucht tillsammans med Carita Nyström startat en fristående studiecirkel i kvinnofrågor och sedan initierat en föreläsningsserie på Arbis i Helsingfors.

De skönlitterära texterna i ”Denna värld är vår”, ”Handbok i systemskap” (1975, med Carita Nyström) och ”Livs levande” ger injektioner av livsmod, emancipation och kampglöd till alla som vill kämpa för en drägligare och mer jämlik tillvaro:

”studera samhället/om du vill se din ångest/förklarad” är uppmaningen till Karin V. och hennes gelikar, då den personliga vandan kanaliseras till politisk medvetenhet. Texterna proklamerar att det personliga är politiskt – men trots att ”jag” och ”vi” ännu långt sorterar under klart definierade subgrupper kan man i en slutdikt se en poetisk ansats till något mer allomfattande: ”allt blir dofter och mull/människorna återuppstår/i blommornas höljen/döden är en väntan/på att omvandlas till dofter”.

Livsresor, fredsmarscher

I ”Långa vandring” (Schildts/Alba 1981) och ”Glädjezon” (Finlands Fredsförbund 1986) gestaltas en intressant utveckling i Birgitta Bouchts författarskap. Vandringstemat används på ett dubbelt plan, både som metafor och realitet. Filosofen Paul Ricoeur har lanserat nomaden och pilgrimen som två arketyper för människans livsvandring, där själva rörelsen sker på flera tidsplan samtidigt. I Bouchts texter från 80-talet finns element ur båda arketyperna, senare kompletterade med globetrottern i form av kolumner och resecollage, vilket bl.a. renderade Boucht första pris 2001 i tidskriften Vagabonds tävling om bästa resereportage.

Långa vandring är en diktsvit som Birgitta Boucht skrev, omedveten om att hon året därpå skulle delta i en kvinnornas fredsmarsch från Köpenhamn till Paris sommaren 1981. Diktarna blir sålunda ett märkligt varsel, ett bevis för att poesin i tankar och ord kan föregripa handlingar. Här finns döden lierad med jorden som fötterna trampar på i sin färd framåt, och en antydning om att rörelsen fortsätter i det oändliga: ”Jorden gav kroppen vila/när anden fortsatte sin resa.”

Liv och död möts i vandrarnas kroppar. Samtidigt är kroppen ett koncentrat av berättelser: ”Vi drar fram genom den mänskouppfyllda historien./Därav alla problem. Alla behov/avsånger och sagor, sägner, dikter,/myter, seder, ritualer, gemensamma ord./Vet du om mitt barn/att anden i flaskan för länge

sedan/sprängt sitt hölje? Hon finns här, i oss.” Boucht drar in det metafysiska skeendet i en kroppslig, konkret process så att de skenbara motsatserna upphävs och vandringen företas som en jungiansk resa inåt och utåt, bakåt och framåt i tiden.

Den sargade och stympade kvinnan finns kvar bland vandrarerna t.o.m. efter sin död: När hon dog fanns det insytt/ i dukar, kläder, bonader, mattor. Och någon död kan man inte tala om. / Mannen begravde kroppen och grät en smula./ Men resten kom till oss.” De marscherande kvinnornas ”vi” står i dikterna i ett komplicerat kärlek-hat-förhållande till männen och sönerna, som kvinnorna fött upp och älskat, men som så ofta förhärdade sina hjärtan i kallblodigt våld: ”Men han tog inte emot, såg inte vad jag erbjöd./han bara gick sin väg, ut i det/som han kallade världen, men som jag /kallar ett stridsfält, ett blödande sår på jorden./Tusen döda lämnade han efter sig,/våldtagna kvinnor och skövlade byar.”

Mot den mörka bakgrund av vad som nyligen skett i Bosnien och på andra håll i Balkan, är det inte svårt att instämma i dikternas avsky mot den form av manlighet som förväxlar ädelmod med barbari. Mannen-dödaren står för de destruktiva, nedbrytande krafterna. Samtidigt kastar detta sin skugga över alla män, vilket gör det svårt att identifiera ett manligt medvetande som skulle rymmas inom dikternas ”vi”. Kanske sambandet kan upprättas genom barnen, den gemensamma livsfrukten? I slutet av diktsviten finns också referenser till vår gemensamma kamp för att betvinga fredens fiende – döden: ”Livet är inte slut./historien bläddrar ännu sina blad/genom våra kroppar./I varje cell finns freden och dess fiende./ Det är i varje enskild kropp striden förs/ dagligen, minut för minut.”

I Glädjezon som är en samlad redovisning över erfarenheterna från fredsmarschen 1981, kan man se att insikten om döden leder till ett mer utvidgat kollektivt ”vi” än i tidigare böcker: ”Bara döden kan vänja oss vid tanken på livet. Bara döden kan ge berättigande åt vår kamp för livet. Bara döden är tillräckligt allmängiltig för att sammanföra oss alla.” Och

de som kan ge oss livsglädjen tillbaka är, inte oväntat, barnen. Barnen är fyllda av livslust och nyfikenhet, och de kan i sina lekar t.o.m. simulera sin egen död, allt medan vi vuxna draperar och förtränger: ”Barn är klokare. Barn leker. Barn frågar. Barn pratar. Barn agerar. Barn faller döda ner.”

I ett underskönt textavsnitt dras paralleller mellan döden och sömnen, på kvällen då den vuxna säger god natt till barnen och krukväxterna ”...och så släcka den sista lampan och dra en lång och välbehaglig suck och känna sömnen komma som en andning genom rummet, som en älvas nätta dans över sommarängen...”. Glädjezonen är en plats i vandrarens hjärta som har rum för många – ”vänner, barn, döda.” På så sätt utvidgas det kollektiva vi-medvetandet till att omfatta både nulevande och bortgångna generationer. Orden överflyglar gränserna i tid och rum.

Själen och sorgen

I diktsamlingen ”De fyrtionio dagarna” (Schildts 1988) börjar den inledande avdelningen med en retorisk fråga: ”Kan man tala med de döda? Kan man ställa dem till svars för de levandes tystnad?” Titeln är hämtad ur Den tibetanska dödsboken och hänvisar till tiden mellan människans död och hennes pånyttfödelse. Nämnas bör att C.G. Jung skrivit ett initierat företal till den tibetanska dödsboken, som är en breskrivning av reinkarnationen, själens vandring från ett liv till ett annat. Boucht gör sig inte till en exponent för dödsbokens buddhism, men hon använder 7 x 7-talet som en struktur inom vilken dikterna rytmiseras och gestaltas.

De fyrtionio dagarna innehåller starka besvärjelser inför döden, och ett nytt poetiskt uttryck som bildar en syntes av tillvarons teser och antiteser. Barnet ger sig ut på balansgång i livet, är en ”stannfågel i ängslans land”, här är barnet kringgårdat av hotfulla krafter. Flera dikter kommunicerar en bortträngd ilska där förbjudna känslor får välla fram obehärskat. Språket i dikterna genomgår en avklädningsprocedur, söker nödutgångar i

drömska sekvenser och minnesfragment. Men jaget kan inte undgå sorgen som måste få viska, tala, skrika ut sina ord. En av dikterna slutar i en dubbelxponering: ”De döda i oss/sover vaknar somnar/I varandras takt/andas vi/Känn hur bröstkor-gen/häver sig som havet!”

Avslutningsdikten ”Exitus” genomsyras av en så stark verk-lighetsmagi som bara poetens och barnets fantasi kan fram-mana, blandad med lakonisk humor: ”När han som obducera-de kroppen/hade avverkat halva jobbet/låg själen plötsligt där inför hans ögon/Han tände en cigarett/såg åt ett annat håll/gav den tid att avlägsna sig/Så var den borta”.

I ”Inringning” (Schildts 1991) fortsätter Birgitta Boucht att tematisera den process när det förbjudnas fördämningar bris-ter. Titeln kan läsas som kyrkklockornas preludium inför en begravning, men här återfinns också sorgen och svärmodet från den föregående diktsamlingen: ”Jag tror på sorgen som tynger gräset som en sten. Spela piano min vän, på de svarta tangenterna.” Samtidigt gör sorgen oss påmindas om vår fö-bundenhet till våra närmaste, och de minnen som dyker upp oombedda ur det omedvetna. Episoder tränger sig på i dröm-och vakenliv, och vi saknar ofta en beredskap att hantera dem; det är detta som gör sorgen till en plågsam men ack så nödvän-dig ingrediens i våra liv.

Inringning cirklar kring sorgprocessen och söker efter det direkta tilltalet och tonfallet, såsom i den aforistiska senten-sen: ”Det kunde vara /så oerhört enkelt att dö/om det inte var så svårt att leva.” Genom en konsekvent användning av ordet ”det” som ett besvärjande mantra lyckas Boucht ge röst åt de nedtystade stämmorna, det onämnbarsa liv som kläms ihjäl av maktens hierarkiska språktyranni. Häri ligger skrivandets ”po-litiska” mening, som Birgitta Boucht i ett samtal med mig 1995 på Sigtuna-stiftelsen uttryckte med följande ord: ”Jag tror att författarens uppgift i samhället är att samla upp alla de ohörda och hörda skriken och berättelserna bland människorna.”

Den sista måltiden

I många kulturer hör maten ihop med rituella seder, och på så sätt nivelleras de livsuppehållande funktionerna, själva ätandet, i en integrerad världsåskådning som förbinder liv med död. I en del kulturer sätter man mat med den döda i graven, man offerar mat för de dödas andar osv. Hos Birgitta Boucht får ma-ten och ätandet även en rituell prägel – genom olika livsmedel artikuleras skiftande känslor. Vi kan uppleva själva måltidssi-tuationen väldigt olika, längs en skala allt från tvångsakt (”äta bör man, annars dör man”) till en festlig kulinarisk upplevelse av gemenskap.

I novellen om Karin V. äcklas hennes son över att mjölken är sur, och Karins låglönesituation accentueras av det faktum att pengarna inte ens räcker till husmanskost. Hon drömmer om att gå ut på restaurang för att äta något gott, men måste döva sin längtan ”...med potatis och sås i ett oändligt antal variationer. Hon kunde tillreda åtminstone sju olika rätter av enbart potatis, och det fanns dagar när varannan dag var potatisdag – med potatissoppa, potatisplättar, råstekt potatis, potatislåda, potatismos.” Den föga tilltalande menyn komplet-terades av knäckebröd, äpplen och korb – mer hade Karin inte råd till. Dödsspiralen i Karins utsatta liv blir synlig genom il-lamåendet och kräkningarna, som är påminnelser om att li-vet är skevt och förvridet. Också i novellen ”Väck mig om det händer något” (1994) låter Boucht spyendet påminna oss om det våldsamma i att leva i dödens närhet. I ett tillstånd av stark sorg förlorar ofta aptiten sin betydelse och de svårsmälta hän-delserna rubbar både matsmältning och livsaptit.

Men maten kan också vara en källa till fest och rituell ri-keedom. I en dikt i Långa vandring heter det: ”Liv pågår, ska-pas, formas./Detta är extas, jubel,/en munbit överlevnad!/ Tag plats vid borden, kom med och ät!” Och en underfundig dikt i De fyrtionio dagarna talar om mat till den döda också efter be-gravningen: ”Jag skall smycka din grav med Janssons frestelse/sju sorters kakor, levande ljus Perfekt dukning” – här finns en

underström av ironi över den perfekta småborgerliga ordning som bildar ornament för måltidssederna i många hem. I ett samtal har Boucht sagt att hennes barndomshem hade dylika drag av rituell tomhet för att överskylla konflikter: ”Det finns inget värre terroristtillhåll än matborden i olyckliga familjer, där människorna inte kan kommunicera och där maten blir ett tillhygge i konflikterna.”

I samband med systemens dödsmärkta sjukdomstid blev Birgittas soppor en symbol för glädje och läkande energi: ”När min syster blev sjuk fyllde jag hennes frys med mina soppor. Jag tyckte, att det var det enda konkreta jag kunde göra för henne. När jag skalade potatisen, palsternackan, morötterna, sellerin, purjolöken och de andra slumpvisa ingredienserna, tänkte jag att de skulle fylla hennes kropp med energi och sin livgivande kraft.” (Astra Nova 3/1994)

Vem känner inte igen sig i detta mönster? I sjukdomens och dödens närhet fylls vi av ett rituellt behov av att göra något gott, och då ligger det nära till hands att syssla med bakning och matlagning, som står s.a.s. på livets sida. Vi vill ju hoppas på att skjuta flyttlasset framåt in i det sista.

Matlagning och måltider är ypperliga exempel på hur Birgitta Boucht använder både högt och lågt i sina texter för att besvärja döden. Döden, som är så svår att tala om och bearbeta, blir både materialiserad och vardagliggjord. Jag tror att det finns uppdämda behov att närma sig de yttersta frågorna i vår kultur på detta enkla sätt. Även i de mest sekulariserade samhällen skapar sig människorna medvetet eller omedvetet rituella mönster för att de svårtacklade frågorna skall få både mening och struktur.

Sorgens stadier

I princip är jag emot att spalta upp svåra eller kanske helt onämnbara känslor och livsskeden i stadier, men hos Elisabet Kübler-Ross (Samtal inför döden, Bonnier 1992) kan man finna att de sk. stadierna i sörjandet inte är disparata känslolägen,

utan snarare binnikemaskliknande segment som binder ihop sorgprocessen. Den som upplever en nära anhörigs döende genomgår samtidigt sin egen död på det känslomässiga planet. Därför är också sorgens stadier likartade för den ende och de närmast sörjande. Vi speglar oss själva i våra mest intima människorelationer.

Låt mig ta ett exempel på hur Birgitta Boucht gestaltar en dylik simultansorg, och hur huvudpersonen samtidigt arbetar sig igenom sorgprocessen. Boken är en LL-bok och heter ”Lösa lappar om mormor”, Marjut och döden” (Kirjastopalvelu 1987). Marjut är en 12-årig flicka i förpuberteten, vars tankevärld står på tröskeln mellan det konkreta och det abstrakta. Bakgrunden är att Marjuts mormor, som skött Marjut under de senaste tolv åren då föräldrarna bott utomlands – vilka samvetlös föräldrar! – nyligen har dött. Marjut börjar då plita ner sina hågkomster och känslor på lösa bitar av rutigt papper.

På den första papperslappen som börjar med det faktum att mormor är död skriver Marjut: ”Jag ville aldrig mer gå ut. Jag ville aldrig mer möta någon människa som frågade mig om mormor.” På en annan lapp, då Marjut rekapitulerar en dröm inför beskedet att mormor blivit allvarligt sjuk, står det: ”Nej!!! Jag ville inte tänka på det. Jag ville inte höra den där rösten. Det kunde inte vara sant. Det fick inte vara sant.” Kübler-Ross talar om sorgens första stadium som förnekande och isolering.

I en minnescen skriver Marjut om en vas som hon råkade fälla i golvet: ”Mormor blev arg! –Var litet försiktig, fräste hon. Vi har tillräckligt med bekymmer utan att du behöver söndra hela huset för det” varpå Marjut replikerar: ”–Förlåt då, fräste jag tillbaka.” Episoden skvallrar om undertryckt vrede, och Kübler-Ross benämner sorgens andra stadium för vredens fas, när den sörjande ilsket fäktar inför frågan: Varför?

Vidare använder Kübler-Ross orden köpsläende och depression för sorgens tredje och fjärde stadier: ”Köpsläendet är i själva verket ett försök att uppskjuta, det måste omfatta en belöning ’för gott uppförande’...och det inrymmer ett under-

förstått löfte att patienten inte skall be om något mer om ett uppskov beviljas.” Hos Marjut tar detta sig uttryck i en självpåtagen skuld för mormors sjukdom, och diverse försök att med straff och moraliska handlingar beveka ett ofrånkomligt öde: ”Jag blev hjälpsammare än någonsin. Jag steg upp på morgnarna utan att klaga. Jag läste mina läxor som rinnande vatten... Men mormor blev inte bättre. Då började jag straffa mig själv. Ett straff varje dag... Men mormor blev inte bättre.” Marjuts vanmakt mynnar ut i en depression: ”Nu ville jag dö.”

Men även den längsta tunnel har en öppning, och Kübler-Ross karakteriserar sorgens sista stadier som acceptans och hopp. Marjut beskriver detta skeende i form av en underbar dröm där mamma och pappa kommer roende i en liten roddbåt, och i drömmen liknar mamma mormor: ”-Vi är på väg, ropade mamma.” I samma slutavdelning tecknar Marjut ner sina upplevelser av mormors död: ”Hon andades tungt. Hon lät som om hon svalt en hackig båtmotor. Jag tog hennes hand och kramade den. Hon kramade inte tillbaka... Plötsligt hördes inte den hackiga båtmotorn längre. Det var dödyst i rummet. Ingen andades. Inte mormor. Inte läkaren. Inte jag. Så började läkaren andas. Så började jag andas. Men inte mormor. Mormor var död.” Efter begravningen slutar boken med ett hoppfullt telegram som låter hoppet ta ny sats i Marjuts liv: ”Mamma är på väg. Jippeeeeeeeeeeeeeee!!!”

Moder död

Det är intressant att läsa om hur Birgitta Boucht i novellen Väck mig om det händer något (i kvinnoantologin ”Mamma är död”, Alfabeta 1994) använder en feminin modersmetafor för döden i en liten ingress som föregår själva novellen: ”För mig är Modern den Döda, den enda människa som jag vågar pröva mina krafter mot också efter döden. Detta är Moderns uppgift. Hon skall ständigt vara redo att ställa upp som medspelare för att offras, idealiseras, dödas, återuppväckas, älskas, hatas, förlöjligas, förevigas. Hon är den Odödliga Döden, sömn, vila, skratt, Liv.”

Orden öppnar sig för en psykoanalytisk tolkning, men jag ser dem också som en illustration för hur växelspelet liv-död intervenerar i våra närmaste människorelationer, och hur vi därigenom markerar vår plats i det komplicerade släktskaps- och generationsspelet. Birgitta Boucht har tillsammans med sin sju år äldre bror Bengt Pihlström tagit upp den problematiken i brevväxlingsboken Minnas, glömma och förtiga (”Studiekamraten” 1997).

I brevväxlingen en samling minnesfragment som har ett lyster av både öppenhet och förtrohet – samtidigt som broder Bengt och syster Birgitta har olika tolkningar av dödsfallen inom slakten; därav titeln. Syskon kan trots många yttre likheter uppleva starka händelser i barndomen på så många olika sätt. Syskonbrevet visar att varje människa drar

sina slutsatser av händelser i livet – och samtidigt också av döden. I en syskonskara väljer syskonen vad de minns, glömmer eller förtiger, vilket kan leda till interna relationsdramer när den andliga och materiella bouppteckningen skall uppgröas.

Försoning och förlikning av plågsamma minnen är också en möjlig lösning på dramatiken. I en stark dikt i boken "Kroppens esperanto" (Schildts 2003) om systemens död är syst-rarna liknande vid svarta hål i andras fotomontage, indragna i dödens mörka centrifugalkraft: "ekorrtrandade barn/sitter upp-radade på fotografier/som ingen tror på./tidigt klipptes vi ur bilderna. /monterades här och tvärs/i andras minnen./vi är de svarta hålen/som ständigt penetreras./stick fingret i oss/och vi tar hela handen./i det glupska mörkrets/vemod/kokar vi ihop ett liv/av överflöd och stöld."

Birgitta Boucht återkommer till föräldrarnas bortgång i ett brev till Mariella Lindén i collageboken "Sökord – vänskap död, rum, brev, böcker, Harriet Clayhills" (Schildts 2008). Sök-orden är sorg- och lovsånger till en vän och mentor i kvin-nokampen, där Harriets kvinnobibliotek samtidigt utgör både en konkret och symbolisk handling: Vad ska man ta sig till med ett stort och värdefullt andligt arvegods i form av böcker? I Sökord penetreras åldrandets perspektivförskjutning på sök-orden – kanske också själva åldrandet är ett sökord? – och då kan rösten allt mer efterlikna moderns, nästan som en ekande kopia: "Vilket leder mig tillbaka till åldrandet och ett av dess mest välkända uttryck: att man börjar likna sina föräldrar allt mer. Jag hälsar på min mamma i spegeln varje morgon, jag har hennes röst när jag pratar med mina barn och barnbarn, 'det är länge sedan jag hörde av er, hur har ni det?'"

Snubblande nära

Också i Birgitta Bouchts senare produktion snubblar tankarna in på temat liv-död, med "spår som går i cirkel" som det heter i den självvironiska och galghumoristiska diktsamlingen "Sämsta tänkbara sällskap" (Astra Nova & Schildts 2005) som skannar

in spännytan mellan det storvulna och småpetiga i människans olycksaliga strävan: "Liten undersökning av/liv på jorden/Li-ten undersökning av /död i vatten/Liten undersökning av/liv i mörker/Liten undersökning av/ljusa stunder/Liten undersök-ning av/det eviga livet/Nu är den slutförd".

I de 63 reseskolumnerna i boken "Konserverns blick" (Schildts 2002) samsas många episoder från resor i vitt skilda geografiska och biografiska miljöer. Jag väljer här att återge ett dråpligt reseminne från Frankrike, då Birgitta under resans första dag bokstavligen snubblade över statyn av den medeltida mystikern Bernhard av Clairvaux i staden Dijon: "På väg mot marken passerade mitt liv revy och när jag väl låg där på trot-toarkanten, hörde kameran smälla i asfalten, glasögonen flyga iväg och kände blodet strömma över ansiktet, då bestämde jag mig för att hellre dö än att stiga upp ensam i den främmande staden där jag inte kände en människa, inte kunde språket och den avvisande munken stod och pekade finger åt mig i parken. Första dagen av min vistelse och jag var redan död."

Under ålderdomen ligger döden snubblande nära, och det är ingen slump att Birgitta Boucht tillsammans med förfat-tarkollegan Tomas Mikael Bäck redigerat den finlandssvenska antologin "Med ålderns rätt" (Schildts 2010). Härifrån kan man direkt stupa framåt, och ramla in i ett badkar, så som Tu-senblad gör i Bouchts senaste bok, romanen "Tusenblad, en kvinna som snubblar" (Schildts 2011).

Tusenblad är många åldrar i en ålder, och cirkelspären le-der spirallikt som vattnet nedåt i minnesbrunnen, eller uppåt-gående som en traumatisk drömtromb; läsaren kan välja själv bland många positioner i Bouchts stilistiska prosaövningar. Jag är imponerad över hur Birgitta Boucht i sin roman lyckas sam-manfläta tankar om liv och död på ett så mångbottnat sätt. Förutom kapitelrubrikerna som direkt anknyter till dödstemat, i stil med "En svart siden-klänning", "Död handlar alltid om passion" och "Bror Död och Bror Liv konkurrerar som förr", kan man i undertexten läsa in självbiografiska reflektioner som

Tusenblad tangerar, liggande i badkaret: ”Förr pratade jag dagligen med Döden. Nu har vi haft paus, stillestånd, vapenvila.” Och ändå tränger sig bilderna, de värkande kroppsminnena på, oombedda.

Exit

När jag i denna essä bläddrat igenom tusen blad ur Birgitta Bouchts rika litterära produktion, vill jag återgå till den begynnande tanken om skrivandet som är indraget i dödens centrifugalkraft. Jag tror inte att man helt kan skriva av sig sin sorg – men man kan skriva in sin tanke- och känsllogeografi för att tydliggöra förlustens gränser. Jag skulle vilja kalla detta för den rättmätiga sorgen. Skrivandet blir så en bekräftelse på vår identitetsförlust – och på vårt människovärde. Birgitta Bouchts texter har ett ärende lika mycket till vår omgivning som till oss själva.

Filantropen, flanören och etnografen – om den sibiriska resan i finlandssvensk litteratur

Inte längtar jag ut i världen, allraminst längtar jag
sällskapsresor
Jag längtar in till punkten, punkterna där jag blev till
de obeskrivbara...

Varför alls kasta sig ut i resans rastlösa sjufamnarsvatten? Ulla Olin, som citeras här inledningsvis, är ju det näras poet, vilket förstås inte hindra henne att motiviskt och tankemässigt spränga närhetens gränser. Men också den som längtar ut, längtar in. Varje resenär i den yttre världen företar en resa inåt på jakt efter självet eller någon av dess otaliga bespeglingar för vilka psykoanalytikern Jung använde begreppet *den inre resan*.

Det låter kanske litet klichémässigt att ständigt poängtera dialektiken mellan att ”längta ut” och ”längta in”, men det som intresserar mig är hur språket och dess kulturellt färgade glasögon förmår gestalta denna dubbla längtan. Som antropolog och litteraturkritiker är jag fångad av hur språket kan vidga/

begränsa förståelsen av det resenärens ser, möter och beskriver under resans gång, alltså den litterära gestaltningens kulturellt betingade frihetsgrader. Detta gäller inte minst när man diskuterar den dokumentära reseskildringen i förhållande till dess fikionalisering och psykologisering, en tendens som jag hävdar att man kan utläsa inom dokumentarismen överlag.

Att resa blir med nödvändighet att röra sig i ett annat kulturlandskap, att spegla *jaget* i *det Andra* eller *den Andre* om man vill använda den franske filosofen Emmanuel Levinas begrepp. Resenärens tvingas konfrontera sin förståelse för ”det Andra” och i egenskap av främling filtrera intrycken genom sin verklighetsuppfattnings filter. Den engelska filosofen Peter Winch har analyserat förståelsens dilemma i den klassiska uppsatsen ”Understanding a Primitive Society”. Den finlandssvenska författaren och filosofen Carola Sandbacka har i sin tur skrivit en Winch-influerad avhandling, ”Understanding other cultures” i vilken hon diskuterar frågan vidare utifrån rationalistens och relativistens väsensskilda positioner.

Sandbacka visar att det inte räcker som metod med att föreställa/fantiser sig vara i den andras kläder för att förstå dennes synpunkter, och vidare att ”verkligheten” inte är enhetligt beskrivbar från en kulturell kontext till en annan genom att hänvisa till någonslags objektiv vetenskaplighet. Mötesplatsen är i stället språket, den mänskliga kommunikationen, vilket banar väg för en öppen förståelseprocess som inte kallar sig ”korrekt” eftersom ingen kan undvika missförstånd när det bekanta möter det obekanta: Vad vi gör i grund och botten när vi försöker förstå en främmande kultur är att vi bemödar oss att fatta det som människor säger och gör, och de sätt som de försökt förhålla sig till livet. I denna företeelse finns det alltid rum för omtolkningar, för en djupare och mer subtil förståelse.”

Om vi transponerar resonemanget till reselitteraturen, så kan man hävda att reseskildringarna är en sorts explorationer av tvärkulturell förståelse, av vad resenärens förnimmer och tolkar till sin kulturs språk. För resenärens gäller det att skapa

utrymme för, ge existensberättigande åt andra förklaringsätt än de vetenskapligt-rationella. Och, om vi följer Sandbackas argumentation, så finns det alltid rum för en fördjupning av förståelsen – resenärens förståelse av ”det Andra” är därmed alltid provisorisk och begränsad i tid och rum.

Tre resekarikatyrer

Ett annat sätt att greppa reselitteraturen är att utgå från resenärens syften. Här använder jag tre epitet – filantropen, flanören och etnografen – som inte skall ses som enhetliga arketyper inom den finlandssvenska reselitteraturen, utan snarare som grovhuggna tendenser och motiv hos resenärens. Låt mig kort beskriva dem:

Filantropen reser utifrån en genomtänkt moralisk inställning: resan har en tydlig mission. Resenärens vill kanske rädda världen eller förändra livsvillkoren hos någon folkgrupp eller medvetandegöra sin läsekrets. Bevekelsegrunderna har därför ideologiska förtecken, inte alltid så explicit i sin litterära gestaltning som hos en Albert Schweitzer, men det finns en ansats av människokärlek och oegennyttan eller åtminstone allmän välvilja att åstadkomma något mer än enbart en krass beskrivning av andra folk och miljöer. Filantropen är ofta beredd på stora personliga uppoffringar för att nå sina mål.

Flanören behäftas inte av samma moraliska imperativ som filantropen; här är det de subjektiva ögonblicksbilderna som dominerar. Detta betyder alls inte att ögonblicken skulle sakna inlevelse, djup och kontext. Göran Tunström har använt en fyndig term – utomhusböcker – i sin reserapport från Indien där han rejält tar ut svängarna för den dokumenterande observatörens blick: ”Ett ’meningslöst antecknande av vad ögonen kan ta in’. Funderingar, ett till synes planlöst vandrande i tankarna. Till synes, för jag vet av egen erfarenhet att en sådan prosa inte kommer lättare till, tvärtom: den kräver en oerhörd koncentration för att inte bli ’slapp’, eftersom den väjer för en ’historias’ rätlinjiga förlopp.”

Flanören är alltid en främling, som med outsiders ogrundade blick registrerar och noterar beteendemönster, detaljer och miljöer för att sedan återge dem med varierande precision – risken finns ju alltid för förflackning, missförstånd och övergeneralisering i den litterära återgivningen. Flanören är en nomadisk själ, som lever långt på de överraskningsmoment ett oförutsägbart reseprogram bjuder på.

Men samtidigt är flanören befriad från en sorts hemmablindhet. Den finlandssvenska författaren Marianne Alopeus skriver i "Betraktelser kring en gräns": "Det är ett talesätt att ju kortare tid man vistas i ett land desto mera tror man sig veta om det – och omvänt. Som alla talesätt innehåller det en kärna av sanning. Kärnan kan också ha sin motsanning: det första intryckets klarsyn går förlorad. Man kan uppleva ett land, en stad, en människa med sådan blixtnlik kraft och skärpa att ingenting längre kan läggas till eller dras ifrån. Du visste allt i samma sekund – från början. Var du än senare söker hamnar du i en bekräftelse."

Etnografen reser mer eller mindre för att forska och dokumentera andra folkslag (lat. ethnos – folk). Denna typ av rese-litteratur börjar med tidiga forskningsexpeditioner till utforskade platser, och fortsätter med antropologiska monografier som uttraderat de vita fläckarna på kartan. Här kommer förståelseproblematiken i förgrunden, men också tidsdimensionen, eftersom varje skildring är så bunden till tid och rum. Jag tror att varje reseskildring som har en dokumentär eller socialrealistisk ambition också med nödvändighet har en etnografisk ansats, eftersom skildringen inkluderar folk, seder och bruk.

Tidig siberiana

Finlandssvenskarna utgör inget undantag när det gäller mer eller mindre heroiska expeditioner världen över. Sibirien kallade – inte många, men ett fåtal modiga och på sin tid våghalsiga resenärer. Jag börjar med Mattias Alexander Castrén (1813–52), vars expeditioner gav upphov till ett flertal digra verk. Castrén

var prästson och blev sedermera nationellt och internationellt berömd genom sina lingvistiska och folkloristiska resor i Lappland och Sibirien, sin översättning av Kalevala till svenska och sitt nationalromantiska patos för det finska språket och närbesläktade språk, vilket renderade honom en professur i finska språket och litteraturen vid Helsingfors Universitet 1851.

M.A. Castréns föredrag 1849 "Hvar låg det Finska folkets vaggga?" blev uppmärksammat genom hans sk. Altai-teori om att det finska folkets ursprung kan sökas i Sibirien bland samojedfolken. Klassiska är också hans resor i Lappland 1838, ryska Karelen 1839, Lappland, norra Ryssland och Sibirien 1841–44 och slutligen den längsta resan genom Sibirien 1845–49. Jag stannar här en stund vid den sistnämnda resan.

Castrén visar sig vara en idog miljö- och människoskildrare i sin reserapport från Sibirien "Reseberättelser och bref åren 1845–49". Han är en blandning av passionerad filantrop – som under stora umbäranden utredde de finsk-ugriska språkens släktkarta – och etnograf med detaljerade beskrivningar av folkslagens seder och bruk. Resan startade från St Petersburg till Tobolsk i mars-april 1845 med häst och släde, och reserutten gick norrut ända till Tolstoj-Nos vid Ishavet och österut till Nertsinsk nära Mongoliet, en imponerande sträcka med dåtida färdmedel. Målande beskriver Castrén många episoder, bl.a en minneshögtid på vägen från Minusinsk österut, där ett fyrtiotal tatarer låg på marken, berusade av airan (en alkohol-dryck av komjölk), medan kvinnorna och den döde mannens 70-åriga mor agerade gråterskor:

Hon hade gömt i jordens barm sin ålderdoms trygghet, sin trettioårige ende son. Inte underligt att hon nu satt ensam vid graven, utan att äta och dricka tillsammans med de andra. Hon grät, klagade, slog med sin stav på röset och frågade av den döde varför denne hade haft hjärta att lämna sin mor att leva skyddslös. Då och då sträckte hon ut sina magra handleder, omfamnade den tomma luften och brast

ut i våldsamma tjut. En gång föll hon to.m. medvetlös till marken, och jag gladde mig redan över att den åldriga stackaren hade släppt sin sista sorgesuck. Men hon steg upp igen, kastade sig med utsträckta armar över röset, slängde gravstenar och ville med våld slita ur jordens barm sin käre son.

Castréns forskarmödor efterföljdes av flera finländska expeditioner fjärran österut, bl.a. polarforskare Adolf Erik Nordenskiölds färd genom Nordöstpassagen och Vega-skeppets eurasiatiska seglats 1878-79 och A.J Palméns fågelstudier i Vega-expeditionens kölvatten på 1880-talet.

Två tidiga 1900-talsresenärer hade också etnografiska syften, beskrivna och dokumenterade i Ludwig Munsterhjelm verk "Färder i Fjärran Östern" (1922) och Kai Donners två sibiriska expeditioner, "Bland samojeder i Sibirien" (1915).

Donner åkte till Tomsk, beökte Narya och Tymskoe, strövade längs floderna Ob och Tym, till Jenisej, Tas och tillbaka. Språket är ibland poetiskt och välklingande när resenären målar upp den sibiriska vinterns tryckande och tröstlösa enformighet, då det ibland händer "...att man slappnar och glömmar sitt intresse för de nya människorna och förhållandena, att man tycker sig bortglömd och gömd i en grav, vilken tiden och händelserna i livet spårlöst glida förbi."

Med historiens facit i hand kan man säga att dessa resor gjordes i grevens tid, i mitten på 1910-talet, strax innan bolsjevikernas revolution och Finlands självständighet radikalt förändrade premisserna. Därefter drogs den Stalinska järnriddån ner över Sibirien, och hela det tiotals miljoner kvadratkilometer stora området försänktes i ett knappt sjuttio år långt, bokstavligt talat kompakt mörker inom vilket ohyggliga dåd ägde rum.

Som en liten kuriositet kan Henrik Tikkanens resebok "I Sovjet" (1969) omnämnas. Bokens ingress visar hur tidsbunden en bok i det finlandiserade sena 60-talet kunde vara och för-

fattaren inleder med följande ord: "Jag börjar denna bok med att göra avbön. Jag har inte rest runt Sovjet som en rättrogen marxist." Orden skrevs under en tid när diverse delegationer av författare och andra kulturarbetare från Finland åkte österut i skytteltrafik.

Två moderna skildringar

Det anmärkningsvärda faktum att ett finlandssvenskt förlag under 1990-talet gett ut två Sibirienböcker och ett annat en jordenruntresa där Sibirien ägnas spaltutrymme måste tolkas mot en konkret historisk fond, där Sovjetunionens perestrojka och glasnost från sent 80-tal till hela imperiets sönderfall 1991 inom loppet av några futtiga år slog upp dörrarna för hugade resenärer av alla slag att företa odysséer utanför den statliga kontrollens långa armar till tidigare förbjudna områden.

Böckerna jag tänker på är Ulla-Lena Lundbergs "Sibirien. Ett självporträtt med vingar" och Magnus Londéns "Till världens ände. Resor i Sibirien". I Pirkko Lindbergs tegelstens-tjocka globetrotterfärd "Tramp" finns några upplevelser längs den transsibiriska järnvägen med.

En av reseskildringens gurun, engelsmannen Bruce Chatwin, erinrar sig i sin kongeniala bok "Drömspår" en sandstorm i västra Sahara och Muhammeds yttrande: "En resa är en skärva av helvetet."

Det första alla Sibirienresenärer påpekar är de olidliga klimatförhållandena och tajgans bjärt skiftande miljöer, vilket kan förvandla den kortaste resa till extrema strapatser, speciellt om man vill nå litet längre än de lättast tillgängliga orterna längs med den transsibiriska järnvägen och BAM (Bajkalo-Amurskaja Magistral).

Sibirienresenärerna faller alltid offer för de klimatologiska omständigheternas diktatur. Lundberg beskriver en tung marsch nära Ochotska sjön på jakt efter den sibiriska tjädern, efter ihållande regn i kvällningen skall förf. hålla jämna steg med de vältränade karlarna:

Jag håller på att bli farligt trött. Jag är bra på att gå, inser jag ödmjukt, bara när jag får gå i min egen takt. I brådskan före avfärden kom jag att proppa ner alltför mycket i ryggsäcken, som är alldeles för tung. Jag har ingen aning om vart vi är på väg och taigan ser likadan ut i alla riktningar. // Jag känner mig nästan död, och som alla gränsupplevelser bjuder också den här på ett ögonblick av välbefinnande. // Det är det här som det kostar om man vill veta, in på bara benen, hur den sibiriska taigan känns.

Londén beskriver också de extrema klimatskiftningarna på flera ställen i sin bok, och omnämner bl.a. en flundrefiskfärd i Ochotska havet i Magadan, efter en sex timmars vandring

...skär ryggsäckens enkla remmar in i axlarna som brödknivar. Vi bär tre ofattbart tunga säckar med flundror, flugorna kittlar oss i näsan och ögonbrynen kan inte hålla ögon och ansikte skyddade från svetten som rinner ner i strida strömmar. Irritationen växer inom mig. Hur har jag hamnat här? // Jag vill inte alls vara här. Jag hatar flundror, jag hatar solen, jag hatar svetten.

Andra likartade scener är byråkratin och det oberäkneliga och tröga ryska servicekoncept som inpräntats i den ryska folksjäl- len under decennier av centraliserat Sovjetstyre. Ett koncept som av resenären kräver goda kunskaper i rysk retorik, övernat- turligt tålamod och fabulös övertalningsförmåga. En annan gemensamhet är förstås Sibliens dystra närhistoria och Stalins terrordåd, som gjort att områdets första synonym kan stavas G-U-L-A-G. Lundberg skriver när hon besöker staden Magadan:

I min ungdom i Sibirien andades man inte om fånglägren. Det var säkrast att inte orda för mycket om de tsaristiska förvisningsorterna heller, eftersom jämförelser som

aldrig borde ha gjorts kunde ha halkat ur en. Också den stalinistiska historieskrivningen går med förvånande lätt hand över straffarbetet i gruvorna och den påföljande förvisningen. // 'Vägen är stenlagd med fångars ben!' säger då professor A., vår värd. // 'Hur många?' Profesor A. rycker på axlarna. 'Vem räknade?' Men varje ord han säger är en upprättelse.

Londén, som också besöker Magadan, skriver i sin tur:

Magadan är Rysslands Auschwitz. // Stalin behövde bara ett svepskäl för att döma sina egna medborgare till helvetet. En välkänd historia berättar att de oskyldiga, de som slumpen, ödet eller kanske en vän angivit, de som faktiskt inte sagt ett knäpp om den ruttna sovjetiska staten, dömdes till tio års straffarbete. En person som sagt något opassande om landet eller dess härskare fick femton år. De som aktivt motsatte sig Sovjetstaten, dvs. kritiserade Stalin offentligt, kunde se fram emot tjugo år i Sibirien.

Bevingade ord

Ulla-Lena Lundbergs Sibirienbok har ett yttre och ett inre syfte. Dels är den en beskrivning av ornitologiska expeditioner i Sibirien i olika repriser under senvår och försommar –89 till –93, och dels har den tydliga självbiografiska drag med botten i några Sibirienresor som författaren gjort i sin ungdom i slutet av 60-talet. Titeln anspelar ju också på bokens självbiografiska inriktning – självporträtt med vingar.

Läsaren får ta del av många spännande jaktfärder (där de enda vapnen är kikare och kamera) på spaning efter exotiskt kling- ande fågelarter, såsom dauriska raphhöns, rosenfinkar, sibirisk tjäder, skednäbbssnäppa och rosenmås.

Lundberg refererar till ett fyndigt uttryck: "Om fågelskä- dare heter det till exempel att de är människor som är besvikna på människor." Jag är själv amatörornitolog och kan instämma

i detta ordspråk. Dessutom är fågelskådarna nästan maniskt intresserade av att spana in sällsynta arter på de mest lustiga ställen. Jag minns hur de skockades längs Kolerabassängen i centrala Helsingfors invid Salutorget en gång i slutet på 70-talet, när en sällsynt arktisk gäst, en alförrädare, hade förrirat sig dit.

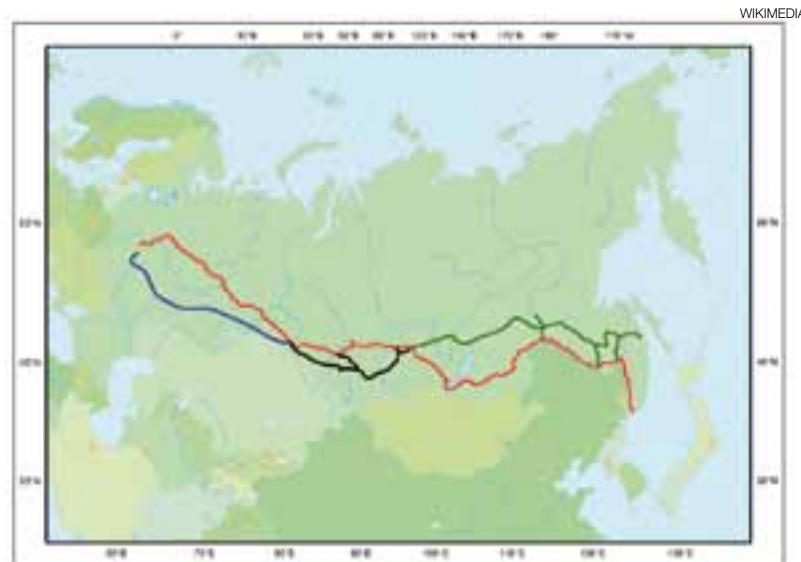
Den självbiografiska sträng som Lundberg spelar på utvecklar sig till en i det närmaste total identifikation med ”skådeobjektet” som i en poetisk bild gör berättarjaget till ett fågeljag. I en central passus heter det:

Över hela Sibirien är det någon som står på en tuva och
bröstar sig. Bringan pumpas ut och in, i bröstet dundrar det
som om någon sa ho i en tunna, strupen växer och drar ihop
sig. Någon skuttar i vanmakt och lust och dundrar och piper,
i Sibirien förkroppsligar fågelfaunan all längtan i världen. //
Man betar sig som man är skapt till, och jag som betraktar
vet att det är en spegelbild av det som pågår innanför mitt
 eget skinn.

Visserligen inflikar författaren senare i boken: ”Av mig blev det ingen fågel, men nog en fågelskådare.” Men det intressanta i sammanhanget är författarens förvandlingstrick, som med ens framkallar ett fräscht narrativt grepp som ger liv åt observationerna. Berättelsen får en touche av psykologiskt drama, orden blir bevingade.

Det blir klart i boken att vadarna framstår som Lundbergs favoritfåglar. Det bränner till när hon i ett av bokens centrala kapitel, ”Hjärtat vid världens ände”, beskriver sitt möte med tuvsnäppan på tundran, och plötsligt framkallas allt som i en dubbelexponering. Bilden av tuvsnäppan på näthinnan blir dikt och folkvisa, passionerad längtan i ett enda samlat nu – en strof ur barndomsvisan Kristallen den fina: ”Och fore jag ända till världens ände, så ropar mitt hjärta till dig.”

Lundbergs Sibirienbok är mångbottnad, hon beskriver

Transsibiriska linjen (röd) Baikal-Amur-linjen (grön), historiska linjen Moskva-Omsk (blå), södra linjen Omsk - Tajsjet (svart).

också mycket annat än ömsinta och passionerade möten med sällsynta fågelarter: här finns en oro över den ekologiska destruktionen, vilket klyver alla sköna naturupplevelser med sorg och ilska. Här finns, så som jag ser det, intressanta paralleller mellan de utsatta ursprungsbefolkningarna och fågelarterna enligt mottot: länge leve artmångfalden. Så är ju också Lundberg utbildad etnolog, vilket syns i de detaljerade miljöskildringarna. Fågelmetaforen är ingen slumpmässigt utvald tematik hos författaren.

En nyckel till att förstå Lundbergs momentana uppgång i fågeljaget kan finnas i författarens särskilda intresse för schamanismen. Hon har i ett radioprogram berättat om parallellerna mellan afrikansk och arktisk schamanism, och hon skriver om schamanismens kosmologi i Sibirien, de tre världarna: ”Den övre, den mittersta där vi rör oss, och den undre.” Denna indelning bildar bokens magiska universum, och gör de synbart mödolösa övergångarna mellan författarens inre och yttre resor förstäliga i den geografiskt-litterära kontexten.

Den finlandssvenska antropologen Rafael Karsten ger i sin gamla bok "Naturfolkens religion" en levande beskrivning av den traditionella schamandräkten:

Synnerligen fantastisk med alla sina detaljanordningar är den asiatiske schamanens dräkt. Bland altai-tatarerna t.ex. består schamandräkten av en lång kaftan med bröststycke av vildjurshud samt en röd mössa, utstyrd med stjärtfjädrar av orre, berguv eller örn.

På ett sällsamt sätt finns det alltså slående likheter mellan schamandräkten och fågeldräkten, av att människan uppslukas av naturens krafter och låter dessa strömma genom henne. I bokens avsluande rader får vi en sammanfattning av Lundbergs dubbla resa: "Vi är alla delar av samma materie, och därför finns det i allt vi ser något som vi känner igen. När du ser ut genom fönstret ser du genom din otydliga spegelbild ut på allt det som du också är. Vi bär med oss en lång erfarenhet. De flesta av oss minns hur det är att ha vingar."

Till världens ände

Till världens ände. Jag kommer att tänka på Wim Wenders 90-talsfilm med samma namn, där huvudpersonen Claire Tournier år 1999 sveper över världen i ett fantasy-liknande tillstånd som är både dröm och verklighet, och där världens ände finns i en avkrok i Australien.

Magnus Londéns Sibirienbok är dock ingen hypermodern fantasysaga, däremot en skickligt skriven skildring av två resor 1992 och 1995.

Londén passar rätt väl in i flanörens karakteristik då han skriver om sin (brist på) avsikter med resorna och det medvetet subjektiva perspektivvalet: "Boken du håller i din hand är inte en historiebok över Sibirien, inte heller ett exakt dokument över hur Sibirien ser ut i dag. Det är bara en berättelse om vad just jag såg i Sibirien. Det finns människor som tycker att re-

sandet måste ha ett stort syfte, att det måste vara ett kall. Mitt syfte med resorna – om det alls fanns något sådant – var att dämpa nyfikenheten."

Författaren berättade vid ett uppläsningstillfälle för mig hur han som pojke bläddrat i kartböcker, och i en gul liten skolatlas funnit Vladivostok. Nu senare, i egenskap av journalist, har pojkintresset livats upp på nytt.

I korthet är boken en lyckad blandning av personliga dagboksanteckningar som övergår i vaksamma associationer. Författaren har sagt sig vara fascinerad över reportagets möjligheter, och nämner Egon Kisch som en viktig förebild. Kisch gjorde osedvanliga reportage i 1920- och 30-talets Prag, och myntade uttrycket "att efterforska sanningen".

Londén lever upp till är den (post)moderna flanörens rykte. Stilmässigt påminner boken om ett flertal tv-dokument från den anglosachsiska världen (bl.a. BBC) där tittarna i snabb takt får följa med till exotiska trakter, och lika snabbt komma in på bara skinnet hos lokalbefolkningen. Ett stiltrick som används både i tv-dokument och i Londéns bok är receptet – här ett exempel på en snabbkurs i överlevnadskunskaper i Sibirien:

1. I Sibirien finns inga entydiga budskap.
2. Hemma hos en sibirier känner du dig alltid hemma.
3. Vodkan är den enda valutan i Sibirien.
4. Kontrasterna är Sibiriens drivkraft.

Ovanstående kunde ha varit taget direkt ur ett tv-manus, samtidigt som de också kan uppfattas som turistklichéer, vilket egentligen är min enda invändning mot boken, eftersom Londén snarast bekräftar dem, till exempel i skildringen av tio vodka-drickande killar som utstrålar aggressivitet på en restaurang i Sljudjanka.

Det finns en personlig, ödmjuk ton i Londéns skrivande som ibland blir en sorts nykter självrannsakan: "Vilken rätt har jag – som alltid har möjligheten att återgå till ett tryggt liv – att

komma och titta på andras otrygga?”

Dessutom är Londén ordentligt påläst, vilket gör att de historiska pejlingarna inte känns tråkiga – han beskriver i flera repris hur Rysslands (Sovjets) dåtid, nutid och framtid skaver mot varandra. Londén noterar träffande förfallets estetik och den stora avgrunden till de pompösa planer den sovjetiska maktapparaten aldrig förverkligade. Ofta låter han detaljer och små infall bilda startpunkter till en större kedja, där detaljen utgör fröet till en förklaring på makronivån – t.ex historien om ett telefonkontor i Juzjno-Sachalinsk:

”Tack vare det här kontoret, och dess tusentals kusiner som var spridda över hela landet, sammanbands sovjetkarelen med koreanen på Sachalin, jakuten med burjaten, ryssen med vitryssen. Ännu viktigare var det förstås att sammanbinda brodern i Moskva med systemen i östra Sibirien, mamman i Viborg med sonen i Turkmenistan. Tanterna i telefonväxlarna i storstäderna kan nästan ta åt sig äran över att Sovjetunionen, som borde ha varit en praktisk omöjlighet, höll ihop i över sjuttio år.”

WIKIMEDIA

Ett annat grepp hos Londén är att komma med insiktsfulla historiska paralleller, t.ex. om skillnaden i våra kunskaper om folkslagen i vilda Västern (visserligen mytomspunna berättelser om indianstammar) och vilda Östern. Vilken historielärare berättar för skolbarnen om jakuter, burjater, ainu eller samojeder?

Berättelsens klimax kommer i kapitlet om fyrvaktaren vid världens ände, kraj sveta vid Sjikotans yttersta spets. Situationen bildar vad psykologen Maslow kallat en peak experience, då resenärerna uppfylls av en konstifik blandning av heroism och euforisk glädjebesusning. I sina bästa passager närmar sig Londéns bok Bruce Chatwins motsvarigheter när det gäller närvaro och intensitet, vilket ger den “dokumentära” skildringen ett poetiskt, stegrande lyft.

Att läsa är en resa

Anton Tjechovs kortnovell från 1861 I Sibirien innehåller ett samtal mellan den gamle Semjon (Slughuvudet) och en tatar:

Om du vill bli lycklig, sa jag, så önska er för all del ingenting.

//...för om ödet har sårat er och mig svårt så lönar det sig

inte att be ödet om nåd...

Den korta repliken uttrycker i drastisk, profetisk form en sorts 'de sårades ödesgemenskap' när det gäller en oförsonad närhistoria och oändliga mängder tragiska livsöden i Sibirien, hur ravinen mellan önskingar och deras uppfyllelse påverkat och påverkar det sibiriska mentala klimatet.

Tjechov har även skrivit en klassiker, "Ön Sachalin" som utförligt beskriver de tsartida fånglägrens sociala villkor. Rikssvensken Kristian Petri åkte hundra år senare i Tjechovs fotspår till ön, och skrev sedan en inträngande och personlig resebok, "Resan till Sachalin" (1992) som likt Chatwin, Lundberg och Londén friskt blandar den inre, subjektiva dokumentationen med den yttre, "objektiva" skildringen och sålunda skapar en

dubbelbottnad konstruktion.

Författaren och kritikern Steve Sem-Sandberg reflekterar i en intressant essä kring Tjechovs och Petris Sachalin-äventyr. Sem-Sandberg ställer viktiga frågor om den nutida reseskildringens som litterär genré, om imperativet att uppsöka de extrema och okända orterna, om resenärens tidsbundna koder och om bildens övermakt i nutida reportage. Samtidigt frågar Sem-Sandberg sig själv och andra: "Varför är då så många reseskildringar förklädda självbiografier; förklädda i den meningen, att de oftast tycks säga mer om författaren än denne själv är villig att tillstå?"

Ovanstående citat kan inbäddas i resonemanget kring Lundbergs och Londéns Sibirien-äventyr. Ulla-Lena Lundberg är explicit självbiografisk redan i bokens titel, medan Londéns självbiografiska uttryck kan finnas i de medvetet subjektiva textavsnitten som klart tar avstånd från att ha objektiva, rationalistiska (i Sandbackas mening) ambitioner.

Merete Mazzarella har i sin bok om den finlandssvenska memoartraditionen "Att skriva sin värld" kommit fram till att "...all självbiografi är lögn och förbannad dikt. Eller mindre tillspetsat formulerat: att verkligheten är och fiktionen betyder..." Håller alltså den dokumentära reseskildringen på att fiktionaliseras eller har den redan gjort det? Jag hävdar att de anförda exemplen ansluter sig till en internationell trend inom resegenren, som man inom filmen kunde kalla för den kreativa dokumentären.

Den kreativa dokumentären töjer åtminstone på gränserna för vad en "dokumentär" skildring är, varmed gränsen till fiktionen blir mer flytande. Dagens reseskildring, till den del som gäller Sibirienböckerna utgivna på 90-talet, erkänner subjektiviteten i det som ögat ser, örat hör och munnen smakar.

Lundbergs och Londéns böcker är väldigt olika till stil och temperament, vilket gör att kvalitativa jämförelser inte är fruktbara. Lundberg arbetar med förskjutningar, både gällande tidsperspektiv och berättarjag. Londén låter resan framskrida

enligt dagbokens kronologi, dock med välgörande temposkiften och rytmiseringar under de sjutton olika kapitlen. Båda låter historiens röster – det "dokumentära" anslaget – framträda som ständiga sufflörer i berättandet.

Etnologen Bo Lönnqvist har fångat in en väsentlig problematik som även kan appliceras på de anförda Sibirienböckerna: "Att skriva kultur om andra blir i högsta grad att skriva kultur om sig själv." Och Steve Sem-Sandberg sufflerar: "Så blir upptäcktsresan, att se världen sådan den blivit, samtidigt till ett tvång att se det egna jaget, sådant det formats."

Här vill jag återkoppla till Ulla Olins dikt om att längta ut och längta in. Kanske poeten vill varna för den eskapism som lurar bakom alla resor, speciellt den stressade nordiska massturisten som flyr vardagens komplexfylldhet. Men du kan inte fly från dig själv. Du kan bara längta längre in, spana in den punkt där den inre och den yttre resan möts.

Fotnoter:

Ulla Olin: "Försök till testamente". Alba 1995.

Peter Winch: "Understanding a Primitive Society. I American Philosphical Quarterly 1 (1964). Carola Sandbacka: Understanding Other Cultures. Acta Philosophica Fennica Vol. 42 (1987) diskuterar rationalistens (dvs. det finns en verklighetsuppfattning baserad på vetenskaplig rationalitet, som utgör grund för förståelsen) och relativistens (dvs. att 'det främmande' måste förstås på egna, kulturellt autonoma grunder vilket omöjliggör en gemensam verklighets- och kunskapsuppfattning) olika utgångspunkter.

"Basically, what we are doing in trying to understand an alien culture is attempting to make sense of the things that human beings say and do; of the ways in which they have attempted to come to terms with life. In this kind of undertaking, there will always be room for reinterpretation, for a deeper and more subtle understanding." Sandbacka 1987, 97-98

Göran Tunström: Indien – en vinterresa. 1984.

Marianne Alopeus i den läsvärda boken "Betraktelser kring en gräns". Brombergs 1971.

M.A.Castrén: Nordiska resor och forskningar af M.A. Castrén I-VI, publicerade 1852-70 urspr. på tyska "Nordische Reisen und Forschungen"

Sid. 311-312 min översättning från finskan. Castrén var förresten inte den första finländaren i Sibirien: på 1700-talet hade Gabriel Lauraeus (1677-1753) och senare Erik Laxman (1737-96) fungerat i den tyska församlingens tjänst i Tobolsk.

Adolf Erik Nordenskiölds färd genom Nordostpassagen och Vega-skeppets eurasiatiska seglats 1878-79 i boken "Vegas färd kring Asien och Europa del 1-2" (1880-81), A.J. Palméns fågelstudier i Vegaexpeditionens kölvatten "Bidrag till kännedom om sibiriska Ishafskustens fogelfauna enligt Vegaexpeditionens iakttagelser och samlingar" 1887.

Kai Donner: Bland samojeder i Sibirien. Åren 1911-13, 1914. (1915). Hans son, författaren Jörn Donner kom 2007 ut med boken "I min fars fotspår – resor i Sibirien förr och nu" Söderströms/Atlantis.

Henrik Tikkanen: "I Sovjet". Natur och Kultur 1969.

Ulla-Lena Lundberg: "Sibirien. Ett självporträtt med vingar". Söderströms 1993.
Magnus Londén: "Till världens ände. Resor i Sibirien". Söderströms 1997. Pirkko Lindberg: "Tramp". Schildts 1993.

Bruce Chatwin: The songlines. På svenska "Drömspår". I övers. av Olof Hoffsten. Brombergs Pocket 2003. Chatwin är ett ypperligt exempel på det dokumentäras fikionalisering, dvs. tendensen att gränsen mellan fakta och fiktion blir alltmer otydlig.

Rafael Karsten: "Naturfolkens religion". Natur och Kultur 1923.

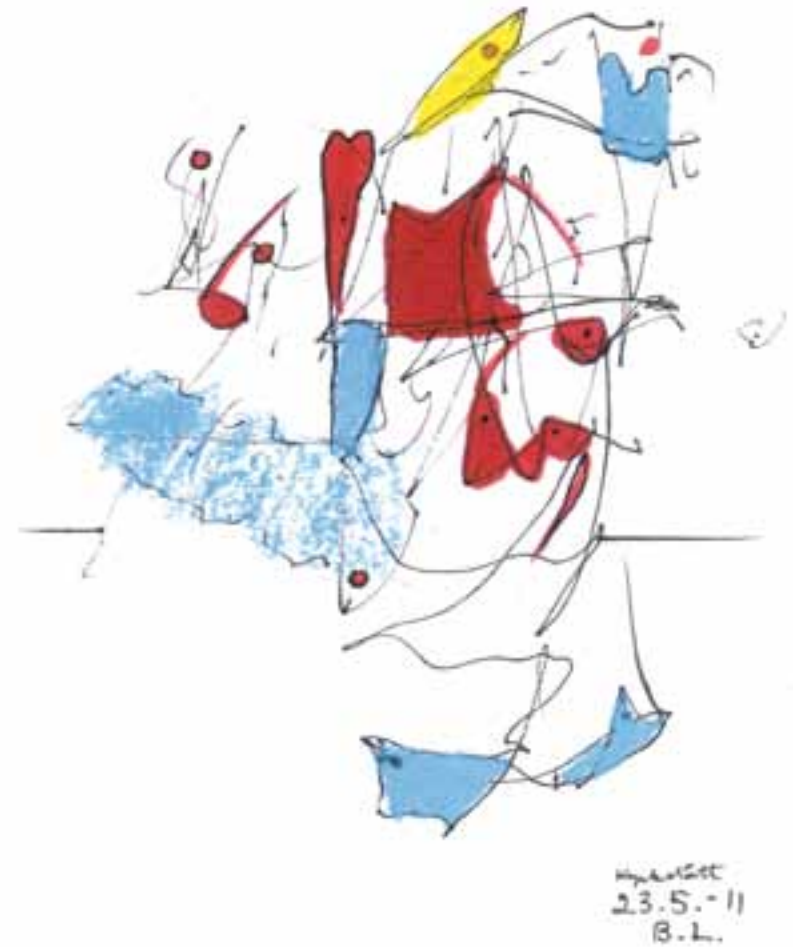
Steve Sem-Sandberg: "Att läsa är en resa. Antropologen har blivit en psykolog". Ingår i Gunnarsson&Greider: Att läsa världen. Daidalos 1992.

Merete Mazzarella: "Att skriva sin värld". Söderströms 1993.

Bo Lönnqvist: "Det främmande ögat. Etnologiska studier i norskt vardagsliv". I Hverdag. Festskrift till Brynjulf Alver. Vett&Viten 1994.

II. Folkbildning och demokrati

I Arne Carlsen (red.): Nordisk folkeopplysning på 1990-tallet. Nordens folklige akademi/Nordisk folkehøgskoleråd 1994, sid. 18-28.

Identitet och integration – finlandssvensk folkbildning mot ett nytt millennium.

1 Inledning: mellan pessimism och optimism

Hur ser framtiden ut för finlandssvenskarna, denna folkspillra utspridd längs Finlands kuster? Och vilka är folkbildningens möjliga scenarier vid randen till ett nytt årtusende? Utan pretentioner att vara vare sig profet, orakel eller guru vill jag skissera några framtidsmönster sedda ur främst folkhögskolrörelsens horisont.

I dagens synfält är det svårt att uppbåda någon optimism inför olika hotbilder som gör sig alltmer påträngande; å andra sidan kan man också se nya potentialer även om gamla strukturer skulle falla. Men kanske det är säkrast att gardera sig med en portion pessimism genast i inledningen.

Ruben Stiller, en kontroversiell journalist som arbetat vid Rundradions halvkommersiella kanal Radio Mafia, uttalade i en small talk mellan rockbruset några tankvärdheter apropå optimism och pessimism. Pessimisten klarar sig alltid, därför att om hans negativa profetior slår in kan han utropa "Vad

var det jag sade!”. Om däremot tillståndet blir bättre och utvecklingen går framåt, har alla i sin lycka glömt bort de dystra profetiorna. För optimisten är logiken omvänd: om sakernas tillstånd blir bättre faller han fort i glömska, men om allt blir sämre får han motta hugg och slag för sin blåögdhet. Otack är världens lön!

Min intention här är att se folkbildningen som en del av mer vidsträckta kulturella kategorier, för vilka ”identitet” står för den stabiliserande, bärande elementen i en kulturell förvandlingsprocess, medan ”integration” uttrycker det dynamiska gränsöverskridande som alltid uppstår då människor möts och historien skrivs. Båda begreppen färgas förvisso av den europeiska unionsvokabulären, och det kan vara bra att behandla terminologierna med en viss skepsis.

Det kan vara fruktbart att starta från det grekiska begreppet *ethnos* (folk), och spana efter de kulturella kompetenser varje folk besitter. Här finns nämligen också folkbildningens jordmån, även om dess praktiska konsekvenser överskrider det etniskt exklusiva. I grundtvigiansk mening är språngbrädet alltid ”det folkliga” som består av mångfaldiga identitetsskapande element.

1.1 Identitet – etnicitet

Kulturforskare brukar indela etniciteten i två kategorier – subjektiv och objektiv etnicitet. Den subjektiva etniciteten utgår från människornas självkategoriseringar och uppfattningar om kulturell tillhörighet. Ett aktuellt fall för ett par år sedan var de sk. Kittilä-indianerna i norra Finland. De uppfattade sig själva som ”äkta” indianer, medan de i själva verket bestod av ett blandat gäng husvilla vagabonder med varierande nationalitetsbakgrund. Den objektiva etniciteten bestäms i sin tur av tillhörighet på basis av modersmål, släkt och andra tillskrivna faktorer. Etniska konflikter uppstår ofta i korsdraget mellan subjektiva och objektiva etniska band.

Finns det en etnisk enhet – identitet – som konstituerar

finlandssvenskarna? Jag lyfter fram några röster ur denna kontinuerliga intellektuellt-andliga självreflektion. Etnologiprofessorn Bo Lönnqvist lyfter i en uppsats fram de finlandssvenska institutionernas identitetsskapande innebörd: De finlandssvenska institutionerna internaliserar språkliga värden och erbjuder kollektiv uppslutning kring symbolerna. Samtidigt är Lönnqvist medveten om det postindustriella samhällets uppluckrande effekter, där moderna identiteter leder till en mångfald av sociala världar att identifiera oss med samt institutionernas minskade och det subjektivas ökade betydelse.

Erik Bagerstam påpekar att finlandssvenskarna i språklig mening inte är en minoritet, utan en jämställd språkgrupp med finskspråkiga i Finland: ”Finlandssvenskarna är endast i sociologisk mening en minoritet.” Bagerstam förespråkar enspråkiga, icke-territoriella organisationer (ex. Borgå stift, SFP) för att garantera en vital finlandssvenskhet. Det finns en korrespondens mellan Lönnqvists och Bagerstams syn på institutionell identitet. Men framtiden, hur ser den ut då gamla strukturer förvittrar och sekelgamla institutioner kippar efter andan? Var kommer folkbildningen in?

De fria bildningsorganisationerna, som är celler i samhällsutvecklingens vävnad, utgör inga undantag när förändringar sker på makronivå. Eftersom folkhögskolorna, medborgar- och arbetarinstituten och studieförbunden berör över en miljon finska medborgares (ut)bildning, för att inte tala om bibliotekens massiva betydelse, får drastiska finansiella nedskärningar oanade konsekvenser i den finska folksjälen. Här drabbas de finlandssvenska enheterna proportionellt sett hårt p.g.a. sin ringa storlek. Man missar i sina kalkyler om man enbart räknar utifrån språkförhållanden (det sk. 5,9%-misstaget) eftersom andelen tvåspråkiga hela tiden ökar.

1.2 Identitet – nationalism

I historiskt perspektiv har Finland haft odiskutabel nytta av bildning på två språk. Detta hänger samman med finlandss-

svenskarnas starka nationella orientering, som även öppnat banden till Norden och slutit leden mot Ryssland. Låt mig citera universitetsrektor A.E. Arppe i ett inskriptionstal från hösten 1859: "Den finska nationen har icke gjort sin bildning själv." Med detta konstaterar han att växelverkan med Sverige i över ett halvt årtusende kraftigt påverkat landets kulturella utveckling, men också att de svenskspråkiga i Finland visat prov på stor fosterländskhet t.o.m. så långt "...i självförnekelse att den påyrkat det svenska språkets avskaffande i landet för att höja finskan i dess ställe."

Citatet ovan, uttalat före upprivande språkstrider och en svensk samlingsrörelse, visar på en uttalad vilja bland svenskspråkiga i Finland att uppgå i en enhetlig nationell självbild, om ock med disparata element. Denna elementära sanning bör kanske upprepas därför att den är minst lika aktuell i dag: Finlandssvenskarnas engagemang är ett strömdrag av den nationella vurm som burit Finland till självständighet och uthållighet i två krig under 1900-talet. Och här har bildningssträvandena i högsta grad varit mainstream, däribland folkhögskolorna som ju grundades för båda språkgrupperna i första skedet "till värn för fosterlandet", för att tala med Gustav Björkstrand.

Björkstrand visar hur finlandssvenska folkhögskolor startades i tre vågor, 1889–1901, 1905–08 och 1920–49 för att kämpa för "...nationell, svensknationell och religiös medvetenhet." I historiens backspegel kan vi alltså se hur det nationella lapp-täcket vävts ihop av politiska, kulturella och religiösa enhetssträvanden inom folkhögskolorörelsen, som i sin heterogena intressestruktur utgjort ett tvärsnitt av det finländska samhällets värdekarta under hela 1900-talet. Men den avgörande frågan är nu: Kan vi projicera något av detta arv bärkraftigt in i nästa årtusende?

Det finns makrotendenser som tyder på att de regionala identiteterna igen lyfts fram i historiens sökarljus, vilket kunde ge den finlandssvenska hembygdskänslan ett lyft. Men samtidigt ser man ett ökat behov av multipla identiteter, som på in-

dividplanet inte följer klara enspråkiga mönster. Individualiseringen kräver skraddarsydda lösningar inom livslångt lärande.

Bildningens uppgift blir då att utifrån en klar regional profilering göra cross-overs i form av konstanta pendlingar som överskrider språk-, nations- och kulturgränser. Ett exempel: en ålänning klarar sig med enbart svenska på Åland, men behöver mer bildning i form av språkkunskaper för att klara sig i ett vidare sammanhang. Ett folkhögskolår på en finsk folkhögskola är ett tillräckligt intensivt språkbud så att denne ålänning kan komma över tröskeln. På motsvarande sätt sker en cross-over när en finne studerar vid en finlandssvensk folkhögskola.

1.3 Identitet – internationalisering

Utbildning och bildning utgör en sorts identitetens förlängda arm. Med bildning klargörs den egna självbilden, men framförallt överskrider de etniska ramarna. Här ligger folkbildningens potential: Identitetens rötter blir grenar som sträcker sig ut, integreras i ett större pluralistiskt sammanhang.

All bildning är en smältdegel av otaliga internationella impulser – läs t.ex. pedagogikens idéhistoria. Därför är det livsviktigt att värja sig mot både inskränkt knutpatriotism och elitistiskt kultursnobberi. Finlandssvenskarna har under historiens gång drabbats av båda belastningarna, samtidigt som man nog alltid varit mån om att idka livliga kontakter på nordiska, europeiska och globala arenor.

Inom Norden har ”finlandssvenskarnas insatser” varit självklar och ovedersägliga, främst tack vare det gynnsamma språkliga utgångsläget. Det nordiska samarbetets omorganisering – nysatsningar inom kultur, utbildning och forskning – ställer dock krav på en ständig förnyelse av kulturella kompetenser. Baltikum-boomen är ett uttryck för detta. Nordisten och rektor för Viittakivi folkhögskola, Eva Launonen ställde vid de finlandssvenska folkhögskoldagarna på SÖFF för ett par år sedan den kritiskt berättigade frågan: Har nordiska kontakter blivit alltför självklara för finlandssvenskar – och därmed alltför oexotiska, överflödiga? Känslan av en konstant utnyttjad nordisk kapacitet infinner sig med jämna mellanrum.

I ett europeiskt perspektiv ökar möjligheterna exponentiellt under de närmaste åren – via datanätverk, utbytesprogram och större mobilitet. Folkhögskolorna är inga isolerade öar i detta avseende, förutsatt att de inte isolerar sig själva. Den största spärren mot en aktivare integration är vid sidan av mentaliteter och attityder ekonomisk: Lågbudgetskolor har inte råd att satsa på internationella program. Här kan EU:s stora sponsorprogram typ SOCRATES och LEONARDO hjälpa, men enbart inom EU. Över 90 procent av världens befolkning blir utanför.

Integrationens förgreningar kan, åtminstone i teorin, nå hur långt som helst. Och då menar jag inte en snäv eurocentrisk definition av begreppet. För mig innebär integration att varje människa kan skapa sig en dialogisk relation till en annan människa, och så växa till i kunskap och världsförståelse.

I egenskap av kulturbärande varelser bär vi våra identiteter med oss som en osynlig mobiltelefon i bröstet. Varje människa

har sin kod, sin kulturella våglängd disponibel för kommunikation. Detta är sann folklig öppenhet: Att lära sig många telefonnummer, samla på kontakter tills ett helt ”globalt kartotek” uppstår. Och ändå förbli trogen sin hemnummer, sin djupaste lokala självbild speglad i mångfalden med andra.

2. Framtiden: tre möjliga scenarier

En studie av 90-talens historia visar att varje sekelskifte föregåtts av sociala konvulsioner. Också detta 1990-tal uppvisar apokalyptiska stämningar, speciellt då vår tideräkning övergår till ett nytt tusental. Ett tidstypiskt drag är ändå svårförutsägbarheten, överraskningsmomenten och X-faktorerna som spökar i alla futuristiska projektioner.

För folkbildningens del vill jag skissera upp tre möjliga framtidsvägar eller bildningsingredienser som inte utesluter varandra. Med avstamp i tidigare resonemang kring finlandssvenskhet och folkbildning vill jag pröva tre framtidsmodeller som åtminstone kan ge plausibla delsvår, som i sin tur analyseras i epilogen.

2.1 Utgallring och utbildningsdarwinism

De 17 finlandssvenska folkhögskolornas existens har med jämna mellanrum blivit ifrågasatt, och många skolor har blivit försedda med konstant krisstämpel under sin jämförelsevis korta historia. Man har hänvisat till överutbud, bristande bildningsbehov, svag ideologisk bas, dyrhet för staten och dålig utrymmesstandard. Slutsatsen har varit att det vore bättre att reducera antalet svenskspråkiga folkhögskolor i Finland till exempelvis fem livskraftiga enheter. Hur hållbart är detta resonemang mot bakgrunden av 1990-talets nuläge och framtidsutsikter?

Överutbudsargumentet har ofta utgått ifrån att det för dagens finlandssvenska 16-åringar finns en överkapacitet på 130%, dvs. att hundra 16-åringar har kunnat välja och vraka bland 130 utbildningsplatser. Den rådande utbildningsfilosofin vill slussa hela årskullen in i gymnasier och yrkesskolor på andra stadiet, och stöder inte mognadsår i form av yrkesorienterande och allmänbildande kurser vid folkhögskolorna.

Men faktum kvarstår: Likriktningen av utbildningsplatserna för ungdomar tar inte bort behovet av personlighetstillväxt och meritering vid t.ex. en folkhögskola. Folkhögskolan är inte ett uppsamlingsheat för vidare studier, utan många väljer denna skolform på basis av seriösa ambitioner och intressen, som fångas upp av folkhögskolornas kursprofileringar. Samhället borde därför stöda ett möjligast brett kursutbud för alla ålderskategorier över 16 år.

Utgallringsfilosofin, som jag här kallar utbildningsdarwinism, är ekonomiskt betingad genom att man vill strömlinjeforma och ekonomisera det finländska utbildningssystemet. Samtidigt finns här en instrumentell förnekelse av kulturella och sociala värden, och en betoning av formella kunskaper på det informellas bekostnad. Frank Borg skriver i *Folketidningen Ny Tid*: "Numera gäller endast den formella kompetensen. Utbildningen har formen av en initiationsrit, en kostsam fysisk och psykisk investering i samhället, vilket garanterar ens lojalitet."

Den fria bildningen, representerad av bibliotek, medborgar- och arbetarinstitut, studieförbund och folkhögskolor, laborerar just i denna gråzon mellan formell och informell kunskap/ kompetens, med ena foten i vardera. Det katastrofala i utgallringsfilosofin är att man handlar tvärt emot all logik, då statsstödet raderas vid en tidpunkt då det råder rekordefterfrågan på informella kunskapsvägar! Varför hänvisa till överutbud och svagt bildningsbehov då det finns en halv miljon arbetslösa i Finland?

Nyckelfrågan är ju vilka utvägar samhället erbjuder för de arbetslösa enorma, outnyttjade kunskapsbank. Jag vill påstå att den fria bildningen erbjuder de lägsta trösklarna för ny yrkes- och livsorientering. I Sverige har man insett detta och erbjuder för de arbetslösa tusentals startplatser på folkhögskolor (inom ramen för Kunskapslyftet). Det gäller att inse, att en förlorad arbetsplats också innebär en identitetsförlust vid sidan av den ekonomiska och yrkesmässiga förlusten.

Arbetslöshetsgraden i svensk- och tvåspråkiga kommuner i Finland skiljer sig inte nämnvärt från de övriga, vilket innebär att samhället fort kunde stöda och uppmuntra arbetslösa att söka sig till regionalt spridda, närliggande folkhögskolor. Detta omöjliggörs för närvarande genom att en arbetslös förlorar sitt ekonomiska stöd så fort han/hon börjar studera vid en folkhögskola då undervisningen mestadels sker på dagtid. Kvar finns möjligheten för den arbetslösa att låna böcker vid bibliotek och delta i studiecirkelverksamhet – men eftersom även folkhögskolorna hör till den fria bildningen, kunde deras internatpedagogik och breda kursutbud mycket väl möta de arbetslösa behov.

Men man behöver inte hänvisa till arbetslösheten för att se att tillströmningen till fri bildning ökat – oavsett ekonomiska konjunkturer. Den vanligaste förklaringen till den fria bildningens popularitet är att en ekonomisk depression med åtföljande arbetslöshet automatiskt frigör massorna att fylla kunskapsluckorna med (ut)bildning. Detta är nog en sanning

med modifikation. Under 1980-talets högkonjunktur ökade studerandeantalet stadigt vid folkhögskolorna, vilket tyder på att människorna medvetet söker kunskap och erfarenhet på basen av kvalitet och intresse. Det viktigaste är meningsfullheten, inte att fylla sin tid med aktiviteter bara för formens skull, pro forma.

En kvantitativ bedömning av 1990-talets fria bildningsverksamhet visar på en veritabel boom i hela landet, även på finlandssvenskt håll. Bibliotekens utlåning har ökat markant, Studiec Centralen Svenska studieförbundet har uppnått en årsnivå på 20.000 deltagare, medborgar- och arbetarinstituten trefalt fler, medan de 17 folkhögskolornas långa grundkurser för första gången nådde 1 000-strecket på antalet deltagare och kortkurserna det tiodubbla. Sammantaget är detta imponerande siffror för en användargrupp på cirka 300 000 finlandssvenskar, men jag vill inte heller sticka under stolen med att det finns regionala överlappningar och behov av effektivisering.

Konkurrensen är förstås i sig ett medel, och eftersom de fria bildningsenheterna i allmänhet har snabb reaktionsförmåga, möter utbudet fort efterfrågan på kursmarknaden. Detta medför även ett innehållsmässigt, kvalitativt problem som jag här kallar för bildningspopulism.

2.2 Privatisering – populism

Det största paradigmskiftet inom det fria bildningsarbetet i Finland har varit ekonomiskt-kvantitativt, då statsandelssystemet ändrats från schablonbidrag till prestationsbidrag. Detta har skett inom loppet av ett par år för medborgar och arbetarinstituten, folkhögskolorna och studieförbunden. Vilka konsekvenser kan prestationstrenden tänkas få?

En tänkbar konsekvens är den tidigare refererade utgallringen av existerande enheter. En annan, mer innehållslig aspekt innebär att bildningen blir mer populistisk, dvs. biblioteken skaffar in kioskklitteratur och de fria bildningsorganisationerna koncentrerar sig på kurser som ”säljer”. Retoriken i

Peter Backas artikel visar vartåt det bär:

”Om Studieförbundet vill undvika att krympa ihop till ett minimum eller helt försvinna måste vi satsa på säkra kort. Lättarrangerade kurser med låga kostnader och garanterad publik. Det blir så lätt att man satsar på gammalt och vant i stället för nyskapande. På oförarglighet i stället för debattstimulerande.”

Jag vill hävda att denna tendens till populism i första hand är ekonomiskt betingad och forcerad av de ökade prestationskraven. Det är självklart att all populärbildning (på engelska kan folkbildning översättas till *popular education*) inte är ytlig och populistisk, men jag befarar att på lång sikt kommer utbildningsutbudet att bli mer konformistiskt, vilket i sin tur kommer att leda till en utgallring. För folkhögskolornas del är resultatet att värdepluralismen och den regionala närheten försvinner, eftersom de små och udda enheterna inte i längden kan hållas ekonomiskt på fötter.

Det kan vara värt att notera att folklig i grundtvigiansk bemärkelse inte är detsamma som populär: skillnaden är ungefär ekvivalent med olikheterna i begreppen folkkultur och populärkultur. Det finns en klar differens: Det folkliga har tydliga regionala och etniska förtecken, medan det populära är kulturellt allmängods till stil och väsen. En punkare ser likadan ut i Malax, Moskva eller London, medan vi direkt känner igen en spelmansvisa från Korsholm.

Vad jag vill säga är att folkbildningen i framtiden löper risk att inlemmas i strömlinjeformade utbildningssystem, och likriktas vare sig vi kallar detta ”harmonisering”, ”rationalisering” eller annan semantisk kosmetika. Skräckbilden är då en folkhögskola som blivit en kurscentral med korvstoppningsutbildning som kunde utlokaliseras vart som helst, utan förändringar. Folkhögskolans styrka ligger just i att man finner sina specialiserade nischer men samtidigt har en stark lokal förankring i kulturlandskapet.

Vill man använda ett positivt perspektiv kan man starta från den enskilda människans bildningsbehov, med Grundtvigs ord

eleven *trang* (i kombination med lärarens *evne*).

Liekki Lehtisalo skriver om folkhögskolans framtid i den finska 100-årsjubileumsskriften Frihet och anpassning att bl.a. den yrkesmässiga vuxenutbildningen kommer att möta en ökad individualisering och specialisering, större krav på flexibilitet och klarare mandat till självreglering inom själva utbildningen. I grund och botten är all bildning individuell, i den bemärkelsen att varje människas kunskaps- och erfarenhetsarsenal är unik. Ett svar på individens behov av skraddarsydd utbildning är därför det jag kallar för multimodultänkande.

2.3 Maastricht – multimoduler

I ett intressant PM från Undervisningsministeriet har en arbetsgrupp försökt skapa sig en bild, en vision av Bildnings-Finland år 2010 (Sivistys-Suomi 2010). I rapporten skisserar man upp medborgarnas rätt till (ut)bildning enligt följande principer:

- var och en har rätt till att skaffa sig en grundläggande utbildning och att komplettera den under hela livscykeln
- alla har rätt till yrkesorienterad grundutbildning
- alla unga och vuxna garanteras möjlighet till nödvändig fortbildning för både personlig utveckling och medborgaraktivitet

En annan, strukturell aspekt på Bildnings-Finland är modultänkandet, som utgår från att utbildningsutbudet arrangeras i enlighet med individuella behov:

- utbildningen påbörjas flexibelt enligt ålder
- studierna framskrider individuellt, även inom grundskolan
- lärostoffet för examina är flexibelt
- samma inlärningsmål kan uppnås alternativt genom t.ex. närundervisning, distansstudier eller arbetserfarenhet
- gränserna mellan olika utbildningar är flexibla. Utbildning kan ske parallellt med arbete och annan utbildning

- studierna förverkligas som studiemoduler, vilka eleven kan avlägga enligt motivation och talang, över gränserna för examenskrav och enskilda studieinrättningar

Modultänkandet bygger på en teknologisk utveckling, som i framtiden kommer att få stor genomslagskraft. En skräckvision är att klassrummet reduceras till en dataskärm, men jag vill inte hemfalla till teknologifientlighet. I stället ser jag automationen och expansionen inom telekommunikationen som en viktig förutsättning för att grunda nya nätverk.

För folkhögskolornas del ser jag multimodulerna som ett viktigt komplement till internatspedagogiken; genom de tekniska innovationerna kan man tillföra undervisningen nya kunskapsmängder och moduler, öka valbarheten och därmed elevcentreringen. Den ökade valbarheten innebär också att distansstudierna blir en allt allmänare studieform. För tillfället håller olika vuxenutbildningsinstanser på att skapa en modell för ett finlandssvenskt distansuniversitet.

Den visionära utbildningsrapporten använder inte ordet folkbildning, utan talar hellre om nationella utmaningar som möter individens privata bildningsbehov. Men detta betyder inte att man avskaffat själva substansen av folkbildningen. Man poängterar bl.a. att medborgarsamhället är kärnan i bildningsaktiviteterna, en idé som länge gestaltats av folkhögskolorna. En annan styrka i rapporten är att man kraftigt framhäver de ekologiskt bärkraftiga principerna i bildningsarbetet.

Samtidigt finns här en påtaglig svaghet genom att man inte beaktar vår konstitutionella tvåspråkighet, det faktum att Bildnings-Finland också i framtiden skall gestaltas på två språk och med specifikt finlandssvenska särlösningar. Rapporten målar upp bilden av en homogen nation, som visserligen är mångkulturell enligt arbetsgruppens förhoppningar, men som osynliggör finlandssvenskarnas existens, behov och status. Man konstaterar nog i förbifarten att "...den nationella medvetenheten har historiskt skapats via språket och den nationella

kulturen” (sic! notera singularisformen).

Den finska utbildningsrapporten får paradoxalt nog mot-hugg av Maastricht-avtalet (1992), vars artikel 126 behandlar allmän utbildning (general education) och som säger bl.a.”... *fully respecting the responsibility of Member States for the content of teaching and the organization of education systems and their cultural and linguistic diversity.*” Här sägs alltså klart ut att medlemmarna i EU ansvarar fritt för sin utbildningspolitik, och att framtida direktiv inte kan vara kulturellt eller språkligt diskriminerande. Nu är detta kort öppet, eftersom folkopinionerna i Finland, Sverige och Norge är starkt delade visavi unionsmedlemskap. Men oavsett utgången från folkomröstningarna vore det viktigt att de nordiska länderna i allt högre grad kunde prioritera sitt gemensamma unika folkbildningsarv som kunde utgöra en nordisk modell för andra nationer, innanför och utanför Europas gränser.

Det finns en spänning mellan formuleringen i Maastricht-avtalet och multimodultänkandet. Medan Maastricht sällsynt nog poängterar språkdiversiteten, förutsätter multimodulerna att man kan kommunicera inom internationella nätverk helst genom något lingua franca. Spänningen kan lösas på samma sätt som den mellan identitet och integration i det inledande kapitlet. Det fria bildningsarbetet bevarar bäst sin autonomi då det fungerar som en kulturell motvikt till integration i form av överstatliga arrangemang, man kan se spänningen som en motsatsernas komplementaritet.

3. Epilog: mellan självförnekelse och hybris

Finns det ett folk att bilda, i spänningen mellan identitet och integration? Svaret är nej – och ja, beroende på i vilken mån de olika scenarierna förverkligas och finlandssvenskarnas egna förankringar ser ut i framtiden.

Utgallringsfilosofin eller utbildningsdarwinismen är en cynisk eller rentav nihilistisk form av självförnekelse, som i sin förlängning skulle utplåna de finlandssvenska institutionerna

och därmed oersättliga identitets- och symbolvärden. Detta betyder inte att vi kan stoltsera med en låt alla blommor blomma – slogan i tid och evighet, ty också en rosenrabatt behöver rensas ibland.

Utgallringen naggar identiteten i kanterna utifrån, medan populismen gör det inifrån. Dessa två tendenser, som kan vara nog så reella, behöver konstruktiva alternativ. Sådana kan skapas enbart om vi utgår från den enskilda människans, kultur- och bildningsbärandens behov. På denna nivå kan vi hålla med författaren och folkbildaren Bengt Nerman, då han i sin bok ”Om erfarenheten” konstaterar: ”Det finns inget folk att bilda. Det finns bara andra människor i samma process som du. Med behov av att lära, förstå, skaffa sig verktyg.”

I ljuset av citatet ovan inser man att folkbildning inte är liktydigt med massornas populism. Folket, det folkliga, består av människor som drivs av kunskapsörst och sökande efter meningsfullhet, utgående från just sin individualitet. För att dessa individuella behov skall kunna tillfredsställas behövs dialogiska och kommunikativa färdigheter, som flexibelt kan erhållas i form av informella och formella studiemoduler i framtiden.

På ett kollektivt plan kan vi vänta oss institutionella nyarrangemang. Steve Lindberg har skrivit en retorisk essä där han kommenterar den svallande regionalismen och utbildningspolitiken:

”Våra totalt sett begränsade resurser gör också en omfördelning av finlandssvenska goder attraktiv när man vill överbygga regionala skillnader. Kopplad till en bristande helhetssyn – inkrementalism – kan detta leda till att man naggar de finlandssvenska institutionerna i kanten och begränsar deras utvecklingsmöjligheter, samtidigt som motståndet från de etablerade institutionerna förhindrar bildandet av ändamålsenliga nya institutioner.”

En framtidsvy är att det modulära utbildningstänkandet kommer att frambringa nya, flexibla strukturer också inom det fria bildningsarbetet. Varför inte ett fritt bildningsråd (enligt

modell Folkbildningsrådet i Sverige) som kanaliserar resurser dit de bäst behövs, och som övertar större delen av de nuvarande, etablerade institutionernas verksamhet. Förr eller senare kan en sådan sammansmältning av funktioner bli oundviklig – och även oundgänglig. Om finlandssvenskarna vill överleva som etnisk grupp behövs vitala nätverk för ”etnisk mobilisation” (Bo Lönnqvist).

På tjänstemannanivå arbetar man med ett projekt vars mål är att förenkla lagstiftningen och t.ex. stifta en enda lag för det fria bildningsarbetet. Hur detta utfaller är i skrivande stund oklart, men om detta blir en realitet kan folkhögskolans autonomi bli allvarligt hotad. Klart är i alla fall att folkhögskolorna måste kämpa hårt för sin goodwill från samhällets sida, och bevisa sitt existensberättigande via verksamheten.

Framtiden innebär en ständig balansgång mellan de stabila och de dynamiska elementen i vår kultur, ett resonemang som jag här försökt föra genom begreppen identitet och integration;

Om allt enbart handlar om (den etniska) identiteten har vi fallit offer för självcentrerat navelskåderi, en form av hybris som under historiens lopp haft sina extrema uttryck (nazismen).

Om allt enbart kretsar kring integration har vi kapat de folkliga rötterna i den hetsiga marknadsjakten efter säljbara kurser.

Den svåra avvägningen handlar om att koppla den individuella bildningsreservoaren till flexibla arrangemang, där människors multipla identiteter kan komma till sin rätt utan att fördenskull uttradera de språkligt givna ramarna. I grund och botten finns det inte ett folk att bilda, men det finns människor som vill bilda ett folk. Dessutom: folkbildning gäller inte bara ett folk, utan den överskrider de snäva gränserna till att gälla mellanfolklig förståelse och dialog. Därför måste också framtidens folkbildningsarbete ge mer utrymme åt kulturell pluralism och sträva efter att skapa mångnationella studiemiljöer där var och en bidrar med sin egen folkliga plattform.

I Kerstin Romberg (red.): I humanismens tjänst. Tankar om bildning och utbildning. Västra Nylands folkhögskola 100 år. 2005, sid. 74-80.

Europussel i en global värld

näktergalens sång: det tysta rummet
andas paus & rörelse
en svalas ljudlösa glidning
tätt över vattenytan
myggor dansar lufthiss
det: rykten som surrar
varifrån kommer rytmen
varifrån babyens skri, den döendes suckar
- alla bevarar sina gåtor
(Aardenburg, 28/5/1991)

I. Vi skriver år 1991 A.D, maj månad. Här sitter jag i solskenet på Volkhogeschool Zeeland i Aardenburg, en liten stad på den holländska landsbygden, endast ett stenkast från Bryssel. Under seminariet på den pittoreska holländska folkhögskolan har vi diskuterat EU och ungdomsfrågor i fem dagars tid. Det faller en lätt i smaken att snacka trendigt om EU, den allt snabbare europeiska integrationen och annat ditt & datt.

I Finland tycks det råda eufori på sina håll, och eurofobi på andra håll. För mig faller detta ur ramarna; jag är mer intresserad av mänskliga möten, vare sig de sker inom eller utanför

Europa. Dock har jag kommit ett snäpp djupare i den europeiska jordmånen genom diskussioner med olika eurobröder och –systrar.

Jag vill konkretisera Europa genom personliga kontakter; inte genom teknoekonomiska in- och utflöden. När jag mediterar över Europas utveckling kan jag inte putsa bort bilder av ansikten. Ansikten av medmänniskor i Europa, Afrika och i övriga delar av världen. Vi lägger inte vårt europussel en-samma.

Bryssels bakgårdar
en port till det okända Europa
här, alldeles intill avenyerna Leopold ler
åt lodisen på en parkbänk,
allmogens hotell
hysteriska euroflaggor
blir tandpetare
efter lodisens lunch -
(Bryssel 29/5/1991)

II. Den sommaren hålls det folkhögskoldagar på VNF i Karis. I egenskap av ordförande för den ”lilla” folkhögskolföreningen håller jag ett öppningstal, inspirerat av den färska vistelsen på en holländsk folkhögskola och dagboksanteckningarna ovan.

VNF hade tidigt profilerat sig i Europafrågor, tack vare den framsynta rektorn Kaj-Erik Nordström. Förutom vitala språklinjer för centrala europeiska språk utvecklades under tidigt 1990-tal speciallinjen European Studies, och sedermera en lång rad projekt i linje med utbudet.

Låt oss ändå rekapitulera stämningarna för knappt femton år sedan – det ger nämligen ett intressant närhistoriskt perspektiv till den rubrik jag valt i denna jubileumsskrift.

Under sommaren 1991 gick EU-debatten i Finland ännu på sparlåga. Jag skrev i min dagbok: Finland är än så länge en oformatterad diskett i den datorenhet som kallas Europa.

Så som det är brukligt i konsensus-Finland, ville ingen riktigt bryta den känsliga folkopinionen, som kunde svänga hit och dit inför en förestående folkomröstning. Det var ännu ett par år innan JA- och NEJ-sidan började slipa sina argument. Och fjorton år innan Frankrike och Holland röstade emot förslaget till EU-grundlag, som av många experter ansetts vara ett första steg mot ett federalt Europa. Medborgarna var ännu inte riktigt färdiga för ett dylikt steg.

Inom 1990-talets folkhögskolrörelse verkade tongångarna i förhållande till den europeiska integrationen vara slumrande, eller försiktigt kritiska. Flera folkhögskolor värnade om sin nordiska profil, och några folkhögskolor (Finns, Lärkkulla och SÖFF) satsade på internationella studier eller U-landslinjer.

I mitt öppningstal på VNF tog jag fram den holländska utvecklingen som ett varnande exempel. I Holland hade stat-sandelarna till folkhögskolorna sjunkit från 70 procent till en tredjedel på sex-sju år, och samtidigt hade skolornas antal sjunkit från 50 till 12 folkhögskolor! De överlevande skolorna hade blivit marknadsinriktade resultatenheter som hade fått pruta på det allmänbildande innehållet till förmån för kommersiellt gångbara kurser. Likartade förändringar kan även ske hos oss, varnade jag.

Nu, med facit på hand, har detta skett inom den finländska folkhögskolvärlden efter EU-inträdet år 1994? Ja – och nej. De värsta hotbilderna har inte besannats om man tänker på utgallringen av skolor – däremot har det prestationsbaserade systemet nog förändrat folkhögskolorna till marknadsorienterade resultatenheter.

Inom studieprogrammen märktes den kraftiga europeiska integrationen rätt snabbt under 1990-talet. Ett exempel på denna förändringsvirvel var kontakterna till tyska Heimvolk-hochschulen; bara några få finska folkhögskolor hade etablerat kontakter till de tyska kollegerna i början av 1990-talet, medan de i mitten av decenniet hade exploderat till över 20 folkhögskolor med livliga tyska kontakter!

Ur individens synvinkel innebar den snabba europeiska integrationen att t.ex. folkhögskolornas språklinjer ofta innehöll resor till kontinenten. Jag minns några finska ungdomar från Länsi-Suomen Opisto, sittande i den lokala Bierstuben i Hannover, ivrigt praktiserande nyförvärvade kunskaper i tyska.

III. Vi skriver maj år 2002. Jag är på VNF för att hålla föredrag om aktivt medborgarskap och finländsk vuxenutbildning i samband med ett Grundtvig-seminarium. Vad har hänt inom tidsrymden mellan begynnande 1990-tal och 2000-tal, med direkt inverkan på individen?

Mental förändring

För det första: en mental förändring. Marknadens *Homo Economicus* har koloniserat det mänskliga domäner. Den danske trubaduren Per Warming skriver i sin modiga folkhögskolepostilla "Mänsklighet i marknadens tid" (2003) att många folkhögskolor lockar elever till sina folkhögskolkurser med att de är bra för elevernas "karriär", ger dem "upplevelser" eller "personlig utveckling".

Folkhögskolorna har blivit en marknadsaktör bland andra, i stället för att vara en kulturell frizon. Warming talar sig varm för en motståndets estetik, som vägrar att kategorisera människor i winners och losers. Folkhögskolorna behöver mera mod att hitta sitt fria och folkliga uppdrag, med tonerna till Mikael Wiehes visa "En sång till modet" (2000):

Här är en sång till modet
hos dom som vågar se
som inte låter tysta sig
men säger som det är
till alla som bygger broar
till alla som släpper in
till dom som tror att människan
kan göra det hon vill

Temat folkbildning och individen handlar alltså om att inte okritiskt svälja en marknads- och konkurrensinriktad människosyn, där människan blir en kunskapsprodukt som konkurrerar på en stenhård studiemarknad. Vi är nämligen redan där när det gäller kampen om studerande bland krympande årskullar. Frågan lyder: Vågar folkhögskolan sticka ut ur mängden och erbjuda ett kritiskt alternativ till konkurrensutsatt karriärism?

Tänk om en medhårsstrykande individualism blivit så dominerande inom folkhögskolan, att den förlorat sin radikala potential och sin unicitet? En tid som mäter allt i prestationer och vinnare/förlorare har nämligen tappat något väsentligt: bildningens nyfikenhet, lärandets förundran och människans holism som egenvärden. Just detta borttappade är radikalt i dag, eftersom det går på tvären mot marknadens mainstreaming av människan.

Intressant är att EU-kommissionen verkar vara medveten om vart en alltför konkurrensinriktad utbildningspolitik bärkar. Det viktiga dokumentet *Memorandum on Lifelong Learning* från år 2000 visade på två lika viktiga paradigmer: anställbarhet och aktivt medborgarskap. Om all utbildning och bildning enbart blir en dräng för ett globalt kompetensspel på arbetsmarknaden (= anställbarhet), funkar inte spelet. Vi

behöver också kreativa och mångsidiga medborgare som lärt sig en hel del livskompetens även utanför det formella utbildningssystemet (= aktivt medborgarskap).

Globaliseringens lokala spår

För det andra har det senaste decenniets utveckling allt tydligare visat att den ökande globaliseringens spår syns lokalt. Och fenomenet är inte bara ekonomiskt betingat, såsom man vanligen tänker: en global, gränsöverskridande handel av varor och tjänster. Denna överideologi brukar också kallas ekonomisk nyliberalism.

Globaliseringen gäller mer än ekonomi; den påverkar framför allt människorna, globens befolkare. Så som forskaren Kimmo Kiljunen skriver:

Människosamfunden integreras stegvis till ett världsvitt socialt system, vars olika delar är allt mer beroende av varandra.// Det är fråga om olikheternas samhörighet.

Aldrig förr har människorna haft så mycket gemensamt som i dag, och aldrig förr så mycket som skiljer dem åt...

(i *Maailma kaupan*, TSL 2002)

Precis som i början av 1990-talet, inför EU-folkomröstningen, kan stämningarna pendla mellan global eufori eller fobi. För folkhögskolorna gäller det att tolka globaliseringen lokalt; att se de möjligheter en ny global öppenhet medför t.ex. i form av globaliseringsstudier, men också att finna folkhögskolans roll som ett lokalt och regionalt utvecklingscentrum.

Det är min fasta övertygelse att de folkhögskolor som dels kan leva på tidens puls med nya studielinjer, och dels söker en aktörsroll lokalt i regionen, kommer att vara bättre rustade att klara framtidens utmaningar. En ökad globalisering innebär alltså också en ökad lokalisering av bildningsbehov, en global strategi.

Jag skrev nyligen för den finska regeringen en nordisk de-

mokratirapport, *Nordiska initiativ för aktivt medborgarskap utgående från principen om livslångt lärande* (Justitieministeriet 2005:1). I rapporten tangerade jag också folkhögskolornas demokrati- och bildningsuppdrag, bl.a. genom att hänvisa till den danska folkbildaren Jacob Erles modell för mångskiktad demokrati, Multi-Layered-Democracy.

I centrum för Erles modell finns den enskilda människans hjärna – eller konstruerade världsbild kallad “jagets ekologi”. Bilden fungerar som en parallell visualisering av demokrati och medborgarskap från lokal till global nivå. Processen startar från lokal nivå, där deltagaren lägger in visuella bilder av demokratiska värden i det nära. Sedan läggs motsvarande bilder in i den nationella delen, den europeiska delen och den globala delen i en rund, cirkelformad figur som delats in i fyra fält. Materialet processas och diskuteras i grupper som idealt är interkulturella och består av både beslutsfattare och medborgaraktorer. Ett globaliseringsspel baserat på dialog!

IV. Vi skriver maj år 2015. En framtid går inte att prognosticera; däremot bär den på ofullbordade förhoppningar i sitt sköte. Edith Södergran diktar:

Ett nyckfullt ögonblick
stal mig min framtid,
den tillfälligt hoptimrade.

Jag skall bygga upp den mycket skönare
såsom jag tänkt den från början.
Jag skall bygga den upp på den fasta marken
som heter min vilja.
Jag skall resa den upp på höga pelare
som heta mina ideal.
Jag skall bygga den med en hemlig lönngång
som heter min själ.

(*Ur Landet som icke är*, 1925)

Folkhögskolan lever på sätt och viss i detta land som icke ännu är, levande i varje lärande själ. Inte som rosenröda drömmar och verklighetsflykt, eller kallhamrad ekonomisk karriärkalkyl. Snarare som viljebildning, som sammansmälter de personliga framtidstankarna med kollektiv kunskap.

Om folkhögskolan som livets skola och levande ord (Grundtvig) vill överleva, måste den vara trogen sitt radikala bildningsuppdrag i en utbildningsvärld som blir alltmer strömlinjeformad. Grundtvigs idéer har visat sig ha universell bärkraft, eftersom nya folkhögskolor växer upp som svampar efter regn, utanför Europa.

Vi ser nu flera paralleller till 1990-talets europeisering, men nu på ett globalt plan. Låt mig ta ett par exempel från de finlandssvenska folkhögskolorna: Lärkkullas körmusikkontakter till Kina, och Kronobys solpanelprojekt i Senegal. Dessa kontakter har inte bara uppstått ur en slump, utan kan ses som konturer i ett globaliserat nätmönster. Hur många och vittförgrenade kontakter har VNF tio år framåt i tiden?

I Norden och Finland kämpar många skolor med sviktande elevunderlag och statsbidrag, medan andra – dit VNF tillhör – har lyckats förena nytta med förnyelse. Vårt europussel som läggs i en global värld är dock ännu inte färdigt. Vi letar frenetiskt och smått desperat i den stora högen av möjliga pusselbitar, för att om möjligt tillfoga ännu en del. Med poeten Göran Sonnevis ord är individen ett kommunicerande kärnl, där det lokala *här* förenas i ett globalt *nu*:

för var dag vet jag allt mer
men allt mindre
sett ur den växande helheten

Drivved eller drivkraft? Om lokalt demokratiutrymme

I min essä skall jag försöka inringa de viktigaste randvillkoren för framtiden, med speciell fokusering på lokalsamfundets utveckling, med hjälp av några nyckelord såsom civilsamhället och vad jag ville kalla för lokalt demokratiskt (handlings) utrymme. Men först kan jag inte undgå en kritisk diskurs i en brytningstid som simultant uppvisar både möjligheter och hot.

Vi ser idag en förskjutning av beslutsfattandet och därigenom maktfördelningen åt två olika håll; dels en koncentration till monolitiska, överstatliga sammanslutningar (EU) och dels en önskan att decentralisera besluten så nära medborgarna som möjligt till kommuner och lokala aktörer på gräsrotsnivå. Förklaringsmönstren till denna dubbla rörelse har långt gått ut på att man ser detta som effekter av en globaliserad marknadsökonomi och en erodering av nationella påverkningsmöjligheter. Enligt denna förenklade modell lever vi i ett "glokalt" samhälle som i de mest skönmålande beskrivningarna också kallats "the global village" eller den globala byn, där spärrarna

mellan lokala aktörer och globala händelser åtminstone delvis försvunnit genom nätverk som kan koncentrera sig på direkta aktioner.

Drivvedsteorin och demokratin

Föreställ dig en flod som symboliserar nuet. Det går aldrig, så som redan filosofen Herakleitos sade, att stiga två gånger i samma flod. Den finska författaren Pentti Saarikoski har skrivit "...när man inte kan bygga en bro eller låna en båt, måste man ta sig simmande över." (Asiaa tai ei, 1980, min övers.). Demokratin bygger på direkt agerande och hårt arbete – å andra sidan kan det politiska systemet också fungera som ett hinder eller en spärr om vi följer Chrustjovs observation: "Politiker är likadana överallt. De lovar att bygga en bro även när det inte finns någon flod." (i Magnus Wrede: Uppdrag demokrati. Handbok för lokala politiker. 1999).

Under 70-talet, under det kalla krigets tidevarv, fanns det en allmänt omfattad teori om små nationers – t.ex. Finlands – marginella roll i stormaktspolitikens strömvirvar.

Denna teori kallades drivvedsteorin och gick ut på att små nationer driver likt ved på vattnet och följer stormakternas agerande på den internationella politiska scenen. Samma teori kunde även tillämpas på attitydplanet: det går inte att påverka utvecklingen i stort, därför att besluten fattas över våra huvuden och utanför vår handlingshorisont.

Demokratins största fiende i dag är den utbredda känslan av maktlöshet och handlingsförlamning, som kan ta sig uttryck i politisk ligkiltighet eller cynism. Medvetet eller omedvetet väler många människor en passiv hållning till politiska beslut och val, en laissez-faire-position som följer drivvedsteorin också på det personliga och lokala planet.

Dagens situation är en utmaning: hur aktivera de breda folklagren och inte enbart en redan aktiv elit?. Elitisering, populism och en inställning att "gå baklänges mot framtiden" enligt Kierkegaard, kan ruinera det politiska systemets förtro-

endekapital inifrån och leda till att demokratin förlorar sin trovärdighet till förmån för en allmänt utbredd likgiltighet, cynism och – i värsta fall – värdeförnekande nihilism. Ett sådant dystopiskt scenario är inte behagfullt att måla upp, men det manar till kritisk självgranskning: Föder vår samhällsutveckling ”drivvedsmänniskor”?

Lokalt demokratiutrymme

Lyckligtvis är inte millennieskiftets situation helt nedsvärtad av dystra profetior. Det finns faktiskt en hel del initiativrikedom och experimentlusta hos människor, när dessa får utrymme att förverkliga sig själva och sina idéer. Dessa uttryck kan i dag skönjas på lokal nivå, i den miljö människor känner mest för, sin närmiljö.

Under mitt arbete med ett Socrates-finansierat Agenda 21-projekt gjorde jag den iakttagelsen, att det inte lönar sig att börja tala om global miljöförstörelse eller övernationella miljöavtal (t.ex. Kyoto-avtalet). I stället skall förankringen ske lokalt, genom småskaliga projekt som fungerar likt *best practice*-exempel. Det räcker inte med en allmän moralisk indignation (reaktion) på svåråtkomliga globala problem, utan det behövs uppmuntrande exempel (aktion). Devisen lyder: ”From reaction to action”.

Mina tolv år på en folkhögskola visade att styrkan ligger i att kombinera det lokala engagemanget med internationellt erfarenhetsutbyte. Under ett europeiskt Agenda 21-seminarium märkte deltagarna trots flera olikheter en gemensam nämnare: svårigheterna att få lokala beslutsfattare involverade för långsiktigt hållbara lösningar ekologiskt och ekonomiskt. Många små aktionsgrupper slår pannorna blodiga mot byråkratisk tröghet och ekonomisk kortsynthet. Detta ger anledning till en reflektion;

Ett samhälle kan vara formellt demokratiskt på nationell nivå, men ändå ge endast litet utrymme för demokratiska handlingar lokalt.

Inom ekologin och inom den litteratur som handlar om en hållbar framtid talar man numera om miljöutrymme (environmental space) i stället för begreppet naturresurs, som strikt taget är ett uttryck för en antropocentrisk ekonomisk exploateringsvilja. Miljöutrymmet är en rumslig term, som inringar alla delar av ekosystemet och baserar sig på dess totala behov. På samma sätt kunde man transponera termen till den samhälleliga diskussionen, och tala om ett demokratiutrymme (democratic space), som kunde utgöra ett rumsligt mått på demokratiens reella förverkligande och inte bara i formell mening.

I diskussionerna om demokrati röjer språket oftast en vertikal approach; vi använder begrepp så som *top-down* och *bottom-up* för att uttrycka det demokratiska systemets funktions(o) duglighet. Demokratiutrymme handlar dock om en horisontell approach på demokratifrågan: demokratin existerar enbart i den mån den får spelrum i sociala nätverk. Vari består detta spelrum?

Den amerikanske forskaren Robert D. Putnam, som i sin bok ”Den fungerande demokratin. Medborgarandans rötter i Italien” (1993,sv.övers av Margareta Eklöf 1996) studerat det civila samhället i Italien, kommer fram med några insiktsfulla positioner i demokratiens rumsliga koordinatsystem; demokratiens funktionsduglighet bygger på det sociala kapitalet, den medborgaranda som består av frivilliga sammanslutningar. Dessa föreningar bildar ett socialt skydds nätverk och förtroendekapital som utgör demokratiens grund.

Nyckelordet för Putnam är socialt kapital, som består av förtroende, normer och nätverk. Om någon av dessa ingredienser eroderar, försvåras också demokratiens funktionsduglighet: ”I Italiens medborderligt sinnade regioner har förtroendet däremot länge varit ett nyckelement i den etos som har vidmakthållit den ekonomiska dynamismen och myndigheternas effektivitet.”

Putnams teser har blivit omstridda, men får flankstöd från en nyligen publicerad statsvetenskaplig avhandling i Finland.

Rurik Ahlbergs avhandling "Civilt samhälle och demokrati" (Åbo Akademi 1998) talar för civilsamhällets betydelse: "Det går att säga att sociala nätverk skapar tillit, förtroende och förståelse, något som ett jämlikt och framgångsrikt samhälle måste bygga på." (Västra Nyland 14.1.99) Ahlberg djuplodar situationen i Ryssland, och påvisar att korrelationen mellan ekonomisk utveckling och graden av civilsamhälle inte håller streck; dessutom uppvisar det ryska imperiet betydande regionala skillnader i hur starkt fotfäste civilsamhället fått.

En slutsats är, att ett lands demokratiutrymme kan variera stort mellan regionerna, och att det inte går att dra alla regioner över en kam.

Argumenteringen kring civilsamhälle och demokratiutveckling kan även överföras till Norden, som på basen av föreningsaktivitet hör till världstoppen. Ändå inställer sig vissa frågetecken i marginalen: Hur kan vi befrämja ett ökat demokratiutrymme?

Demokrati en daglig övning

Jag deltog i höstas i en av Finlands tre officiella EU-konferenser under ordförandeskapet, med temat "Folkbildning, civilsamhälle och demokrati" i Åbo. Där talade president Ahtisaari om den demokratiska grundhållningen med en sådan emfas att jag blev riktigt positivt överraskad, under rubriken "Demokratin och civilsamhället i det framtida Europa". Ahtisaari kom fram till, med färsk erfarenheter från Balkan-krisen, att demokratier inte inleder krig med varandra. Vidare underströk Ahtisaari vikten av långsiktigt, uthålligt arbete: Demokratin är ingen självklarhet, den måste återerövas varje dag.

Typisk konferensliturgi kan någon tänka, men orden innehåller även utmaningar på arenor där demokratibegreppet blivit alltför självklart för att ha en djupare mening. Enligt mitt tidigare resonemang är nämligen demokratin ingen självklarhet; den är bara ett skelett. Men för att rörelse skall ske behövs det muskler, *empowerment*.

En av våra största utmaningar är och blir att motverka samhälleliga polariseringstendenser. Och Norden utgör inget skyddat reservat i detta hänseende: i alla nordiska länder upplever vi växande ekonomiska inkomstklyftor och allt starkare flyttningsrörelser till urbana tillväxtcentra, vilket ökar de regionala skillnaderna markant.

Kärnfrågan är huruvida de nya nätverken kan göra en syn-tes av lokala behov och globala utmaningar. Det finns forskare som varnar för att globaliseringen an sich utgör ett hinder för all demokratisk utveckling. Den tjeckiske historikern och författaren Dalibor Plichta, som medverkade vid seminariet *European Futures* i Prag i juli -99, kopplade ihop nationalstaten som en oskiljaktig del av demokratin. Å andra sidan finns det tänkare, likt sociologen Jürgen Habermas, som pekar på framväxten av post- eller snarare övernationella organisationer: "Föreningar, initiativ och gräsrotsrörelser sträcker sig utöver nationella gränser. Ett medborgarsamhälle som omfattar hela Europa kan utvecklas om det lyckas skapa en europeisk offentlighet." (Politikken 25.10.98)

Poängen är att demokratin inte enbart skall ses i ett vertikalt maktperspektiv, utan även i ett horisontellt-rumsligt perspektiv; här finns en lokal handlingsradie för mig som enskild samhällsmedborgare. Vad jag gör i min närmiljö – familj/vänkrets, by/förort, skola/arbetsplats, församling – kort sagt de människor jag träffar i mina vardagliga möten, skapar eller låter bli att skapa det förtroende som ligger till grund för hela samhällets utformning.

Ytterst handlar demokratifrågan om vem som styr utvecklingen: strömmen eller förändringsviljan. Om människan förvandlas till viljelös drivved har hon förlorat något väsentligt i sin tillvaro. Ett kinesiskt ordspråk lyder: *Också den stridaste ström har en motström*. Det gäller att ta sig simmande över till framtiden, och om en medvandrare håller på att drunkna, rädda honom eller henne över till den andra sidan.

Från reaktivt till proaktivt medborgarskap – utmaningar för vuxnas lärande i Norden

...here is one of the tasks of democratic popular education, of the pedagogy of hope; that of enabling the popular classes to develop their own language: not the authoritarian, sectarian gobbledygook of "educators", but their own language...

as a route to the invention of citizenship.

Paulo Freire, Pedagogy of Hope

Demokratins alfabetisering

I begynnelsen var språket. Inte språket bara som en rad av ord, men som mening och tolkning i en given kontext. Paulo Freires frigörande insikt om språket som en rutt till att uppfinna medborgarskapet träffar direkt på den nordiska folkbildningens puls; utan språk för demokrati, inget lärande till demokrati.

Detta spår kan följas bakåt i den nordiska historien åtminstone till reformationens katekeser och biblar på folkmål, kompletterat senare med upplysningstidens kantianska credo: "Ha mod att bruka ditt eget förstånd - sapere aude!" Folkmål, bondförnuft, arbetarengagemang och upplyst borgarskap vi-

sar alla på en proaktiv hållning till medborgarskap i historisk blyxtbelysning.

1800-talets nationalromantik i blandning med upplysning/bildning gav en grogrund för uppkomsten av en rad ideella folk rörelser som under 1900-talet arbetade för det allmänna bästa med folkeoplysning, studiecirkel och andra former av upplysande folklig verksamhet, som även inkluderade politisk partiverksamhet. Polyhistorn Ove Korsgaard har övertygande påvisat hur de olika betydelseerna av prefixet folk varit en starkt demokratiskt präglad kraft inom nordisk folkeoplysning och folkbildning: Folk som politisk (demos), kulturell (ethnos) och social (plethos) kategori, speglade samtidigt den ideologiska spännvidden innanför de ideologiska utgångspunkterna. Folkbildande insatser har därmed - genom att nå en mångfald av målgrupper - starkt bidragit till en sorts demokratins alfabetisering i Norden.

I det begynnande 2000-talet lever vi i en ny era av alfabetisering. Det gamla alfabetet stavades ABC, det nya alfabetet stavas ICT.

Sociologen Manuel Castells talar om nödvändigheten av social interaktion inom informationssamhällets flöden, nätverk och nya identiteter. Denna interaktion måste läras, i livslånga och livsvida lärande processer, inom och utanför institutionerna, vars politiska och pedagogiska roll successivt minskar.

Ett nytt folkbildande alfabetiseringsprojekt behövs, annars hotar demokratin att övergå till meritokrati.

Demokrati handlar om fördelningar av makt, eller medel för makt. En ökad mångfald innebär dock inte automatiskt att valmöjligheterna ökar. Den danska Magtutredningen (2003) talar om maktförståelse i temer av centrum-periferi, över- och underdanmark, folk-elit etc. men påpekar samtidigt att ökad ekonomisk globalisering, överföring av beslutsmakt till EU och stärkt massmedial exponering inte ökat de reella valmöjligheterna i politiska beslut: "Pluralismen er ikke så omfattende, som vi nogle gange vil gøre den til."

I ett mångkulturellt, globaliserat sammanhang har nationalspråkens monolitiska ställning förändrats. Den norska maktutredningen (2003) brukar ett starkt begrepp - kolonial språkhierarki - för att visa hur det norska språket lever under press från stark angloamerikansk dominans. Minoritetsspråket är dubbelt utsatta: "I forhold til innvandrerbefolkningen er det en vanskelig avveining mellom støtte til morsmål på den ene side og skoloring i norsk som nøkkel til deltakelse, integrering og posisjoner i det norske samfunnet på den andre. Alle minoritetsspråk befinner seg i spenningen mellom språklig identitet og majoritetsspråket som døråpner i storsamfunnet."

De flesta kurser för invandrare och minoriteter startar med språkstudier och samfundskunskap, en sorts ABC i demokrati, men dock definierad på majoritetsbefolkningens villkor. Var finns den freieska insikten om ett vuxenlärande genom det egna språket, som en utvecklare av demokratiska hållningar? För invandrare och språkliga minoriteter har detta en särskild betydelse i förhållande till deras självbild som medborgare i förhållande till landets majoritetsbefolkning och -kultur.

Forskare talar om politisk, social, ekonomisk och kulturell läs- och skrivkunnsighet (literacy) som en del av ett aktivt och demokratiskt medborgarskap. Läs- och skrivkunnsighet handlar här om att kunna förstå offentlighetens fenomen, demokratis dynamik och politikens komplikationer, att lära sig översätta och tolka kulturella/språkliga koder, och agera på basis av de kunskaperna. Den amerikanska forskaren James A. Banks presenterar begreppet multikulturell läskunnsighet och konstaterar att det inte räcker med baskunskaper och färdigheter i en etniskt, språkligt och religiöst differentierad värld: "Literate citizens in a diverse democratic society should be reflective, moral and active citizens in an interconnected global world."

En aktuell illustration på bristen av multikulturell läskunnsighet är den löpeld av protester som utlöstes efter danska Jyllands-Postens publicering av en serie karrikatyrer över profeten Muhammed. De muslimska samfundens fatwa över en

av den västerländska demokratins grundprinciper – yttrandefriheten – visar hur skör denna variant av demokrati är i en globaliserad och medialiserad värld. Samtidigt pekar exemplet på att reaktiva mönster ligger närmare till hands än proaktiva hållningar när medborgare mobiliserar sig.

Från reaktivt till proaktivt medborgarskap

Politikforskaren Erik Amnå konstaterar i en analys över 14-åringar i Sverige, att "...det är glesare med medborgare som på förhand, proaktivt, utvecklar politiska projekt." Men även om reaktiva förhållningssätt dominerar, är det en myt att svenska ungdomar skulle vara politiskt passiva soffliggare. Genom att konstruera sex olika medborgartyper - väljaren, trotjänaren, sjapparen, främlingen, aktivisten och förgöraren - nyanserar Amnå den stereotypa skalan aktiv-passiv och visar att medborgarna utvecklar olika differentierade strategier för medborgerligt engagemang.

Det populära och omtvistade begreppet aktivt medborgarskap bör alltså inte beskrivas statistiskt i form av konstruerade motsatspar (aktivt/passivt), utan i stället kan man approacha begreppet på ett dynamiskt sätt, som pendelrörelser mellan reaktions- och aktionsmönster, mellan medborgarnas reaktiva och proaktiva hållningar i relation till demokratiskt deltagande, inflytande och engagemang. Gemensamt för båda hållningarna är att medborgaren tar sitt eget liv och öde i egna händer. I en demokratiutredning beställd av det finska Politikprogrammet för medborgarinflytande har Aaro Harju (2004) en fyndig definition på aktivt medborgarskap: "...människan överskrider sin totala själviskhet, stiger ut ur sitt hem, blir sitt eget livs arkitekt och tar någon form av ansvar för sina egna samfunds framtid."

I en numera klassisk uppsats definierar B. Crick (2000) aktiva medborgare som "...villiga, kunniga och färdiga att utöva inflytande i det offentliga livet och med kritisk förmåga att bedöma saker *före* de talar och agerar" (förf. kursiv). Detta kunde

i sig duga som en definition på proaktivitet, men låt oss utvidga resonemanget en del.

Begreppsparat reaktiv-proaktiv är lånat från juridisk organisationsteori och praxis, knutet till spørsmålet om rättvisa. En reaktiv innehållsteori innebär att folk reagerar på upplevda orättvisor genom att visa och agera ut negativa känslor (hat, förbittring, besvikelse etc.) och därefter ställa krav på kompensation av något slag. Ett reaktivt mönster utgår oftast från en civil strategi att reagera på samhällsförändringar och -fenomen, och kan fungera konserverande, populistiskt, eller t.om. radikalt omstörtande. Reaktiva mönster hämtar sin kraft ur subjektiva, individuella och kollektiva hotbilder, faktorer som genom hela demokratins historia verkat mobiliserande och aktiverande på medborgare, och rentav skapat folkrörelser. Att protestera, säga NEJ, har alltid varit en mäktig medborgarkraft.

En proaktiv innehållsteori beskriver hur folk aktivt strävar efter att skipa rättvisa genom att vädja till gemensamma värden och fördela resurserna i enlighet med olika strategier (konkurrens, jämlikhet, enhet etc.) med en rimlig framförhållning. En proaktiv hållning är affirmativ - bejakande - till sin karaktär. Om vi överför resonemanget till en demokratidiskurs, handlar proaktivitet om att väcka framtidsorienterade initiativ, som sedan underställs demokratiskt behandling före eventuella beslut. Inom demokratiteori är begreppet förknippat med möjligheterna till demokratisk autonomi - politisk, ekonomisk och social rättvisa- för möjligast många medborgare.

Det ovanstående betyder inte att reaktiva uttryck för medborgarskap skulle vara mindre värda eller betydelsefulla än proaktiva uttryck. Den viktigaste dimensionen gäller medborgarskapets ethos - i vilken mån medborgarna i sitt agerande respekterar demokratiska spelregler och universella humana värderingar. Och, vilket Habermas m.fl. deliberativa tänkare skulle tillägga: Til syvende og sidst är det avgörande kriteriet i reaktiva-proaktiva hållningar i vilken mån dessa uttrycker graden av rationalitet i handling och viljebildning.

Utmaningar för vuxnas lärande i Norden

Vuxnas lärande lever alltså i en föränderlig kontext i Norden under det begynnande 21. århundradet. Europeiseringen, den stegrande individualismen, multikulturalismen och en ökad global medvetenhet ställer högre etiska krav på lärandets innehåll än tidigare. Detta flyttar fokus till åtminstone följande tre tendenser:

- *juridifiering*; ökad fokus på rättighetstänkande och konstitutionella processer. Medborgarskapets status är under omprövning, medan de demokratiska institutionerna försvagas. I Europa söker man efter en konstitutionell infrastruktur som kunde "bära" ett europeiskt medborgarskap, medan mänskliga rättigheter vinner terräng i jakten på globalt medborgarskap. Kan institutionell dekonstruktion ersättas av konstitutionell rekonstruktion inom Europa/Norden? Hur öka medborgarnas insikter om deras rättigheter/skyldigheter?
- *inklusion och diversifiering*; ökad fokus på lärande av gemensamma demokratiska värden samtidigt som kraven på beaktande av kulturella särdrag ökat. Vuxnas lärande till demokrati har i denna process transformerats från specifika ämnesstudier (civic education) till demokratisk generalia (citizenship education) om medborgarskapets villkor i en dynamisk, livsvid lärande kontext. Vilka pedagogiska och politiska satsningar krävs för att alla medborgargrupper, också de som hotas av marginalisering, inkluderas till fullvärdigt och jämlikt medborgarskap? Hur arbeta med mångfald i pedagogisk praxis?
- *deliberation*; ökad fokus på dialogiska kvaliteter i medborgarnas engagemang i demokratin. Olika former av rådslag, sociala forum och hörande-tillfällen lyfts fram som komplement till den representativa demokratin institutioner och röstförfaranden. Kommissionär Margot Wallströms initiativ, Plan D (som i Demokrati, Dialog och Debatt), är

ett försök att aktivera kommunikationen mellan EU:s institutioner och medborgarna - ett gigantiskt projekt som kräver bättre folklig förankring och fler genuina mötesplatser för att kunna lyckas bland misstroagna EU-medborgare. Hur kan folkbildningen matcha det ökade behovet av mötesplatser för deliberativa samtal?

Rektor Björn Wallén efterlyser ett nytt proaktivt folkbildningsprojekt som går utöver de institutionella ramarna och arbetar med frågeställningar och problemlösningar som 2000-talets nordbor kan identifiera sig med. Under titeln JA till medborgarskap framförs bl.a. följande observationer och erfarenheter:

- beakta medborgarskapets kontextuella och konstitutionella faktorer i länken mellan pedagogisk praxis och politiska beslut
- observera att demokrati lärs genom en levande växelverkan mellan teoretiska (kunskap, förståelse), etiska (värdekonflikter) och praktiska (färdigheter) kompetenser
- dimensionera och anpassa folkbildningens metodik på basis av verkningssgraden på kort, mellanlång och lång sikt

Den nordiska folkeoplysningen/folkbildningen har ett självskrivet uppdrag att gestalta demokratin som livsform och stöda demokratin som styrelseform. I denna tradition finns dock en oförlöst problembild som gäller självförståelsen i demokratiuppdraget. Problembilden utgår från den tänkbara anakronismen att folkbildningen som demokratin banérförare ändå till syvende og sist producerar relativt få demokrati-relaterade kurser och studieprojekt. I Finland har man inom Politikprogrammet för medborgarinflytande gjort en kalkylering som visar att endast 8 % av folkbildningens kursutbud gäller aktivt och demokratiskt medborgarskap (Turunen 2005).

En möjlig lösning på folkbildningens demokratiska dilemma erbjuder Robert Putnams teori om socialt kapital, som

skapas i förtroendeskapande, ömsesidiga sociala normer och nätverk för medborgerligt engagemang (Putnam 1993). Argumentationen lyder i stort sett enligt följande: Också de kurser som gäller t.ex. sång och musik, hälsa och livsstil befrämjar på sikt ett aktivt medborgarskap via det sociala kapital som genereras i processen.

Ovanstående bör naturligtvis underställas en kritisk diskussion. Den nordiska folkbildningen både kan och vill göra mer målmedvetna satsningar på vuxnas lärande till demokrati, men frågan är hur detta skall genomföras i tider av institutionella försvagningstendenser, mindre resurstilldelning till folkbildningen, förskjutningar i medborgarnas engagemang och en utvecklad informationsteknologi som möjliggör nya, alternativa forum för direkt inflytande utanför institutionerna.

De skandinaviska makt- och demokratiutredningarna från de senaste åren (Danmark, Norge och Sverige 1998-2003) ger olika tidsdiagnoser. European Social Survey ger en del jämförelsematerial om medborgerligt engagemang, medan en rad forskningsprojekt och -nätverk kring bl.a. civilsamhället och demokratin fungerar inom och utanför Norden. OECD, UNESCO, EU-kommissionen och Europarådet har utgivit en rad rapporter som betonar vikten av ett aktivt och demokratiskt medborgarskap. Nordiska Ministerrådets demokratiutskott rekommenderar en forskningsbaserad demokratistrategi, som i en jämförande belysning beskriver demokratins tillstånd i de nordiska länderna och självstyrelseområdena: "I detta sammanhang har skolan, vuxenutbildningen och folkbildningen en viktig roll."

Nu är tiden att på basis av den samlade kunskapen utveckla proaktiva hållningar för folkbildningen, både som policy-aktör och praxis-skapare. Det svenska Folkbildningsrådets uppmaning i Folkbildningens Framsyn (2004) kan fungera som ett riktmärke: "I ett framtidsperspektiv är det också viktigt att folkbildningens organisationer ställer sig frågan i vilken mån de ser som sin uppgift att reagera på olika samhällsföränd-

ringar - och i vilken grad de har ambitionen att agera för att forma framtiden."

REFERENSER:

Amnå, Erik: Medborgarskapets dynamik. Reflektioner kring 2006 års förstagångsväljare.

Castells, Manuel; Flecha, Ramón; Freire, Paulo; Giroux, Henry A.; Macedo, Donaldo; och Willis, Paul. Critical Education in the New Information Age. (1999) Maryland and Oxford: Rowman and Littlefield Publishers Inc.

Banks, James A.: Teaching for Social Justice, Diversity, and Citizenship in a Global World. The Educational Forum 2004: Vol 68, sid. 289-298.

Cecchini, Michele: Adult Learning and Active Citizenship. Lifelong Learning and Active Citizenship. EAEA-konferens 2003, Cypern

Coetzee, Marielle: The Fairness of Affirmative Action: An Organizational Justice Perspective. University of Pretoria 2005.

Communication from the Commission: Plan D for Democracy, Dialogue and Debate Bryssel COM 2005: final

Crick, Bernard: Essays on Citizenship. Continuum Publishing Company 2000.

Demokratiutvalget, Nordisk Ministerråd: Demokrati i Norden. ANP 2005:701

En uthållig demokrati! Politik för folkstyrelse på 2000-talet SOU 2000:1.

EDC 2005: European Year of Citizenship through Education. På http://www.coe.int/T/E/Cultural_Co-operation/education/E.D.C/

Folkbildningsrådet: Folkbildningens Framsyn. Framtidens folkbildning, roll och uppgifter. 2004.

Freire, Paulo: Pedagogy of Hope. Continuum Publishing Company 1994.

Habermas, Jürgen: Between Facts and Norms. Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. 1996. The MIT Press (övers. William Rehg).

Harju, Aaro: Aktiivisten kansalaisten Suomi. (De aktiva medborgarnas Finland). Justitieministeriet 2004:11 Politikprogrammet för medborgarinflytande

Held, David: Demokratimodeller. Från klassisk demokrati till demokratisk

autonomi..2002.Daidalos, 2 uppl.(övers. Stefan Jordebrandt, Annika Persson, Tore Winqvist)

Korsgaard, Ove: Kampen om folket. I Korsgaard, Ove (red.): Poetisk demokrati. Om personlig dannelse og samfundsdannelse. Gads Forlag 2001, sid.15-27.

Korsgaard, Ove: The Struggle Regarding Citizenship. I Korsgaard, Ove, Randi Andersen & Shirley Walters (red) Learning for Democratic Citizenship.AWE 2001

Magt og Demokrati. Slutrapport fra Makt- og demokratiutredningen. NOU 2003:19

Magt og demokrati i Danmark – hovedresultater fra magtutredningen. 2003. Aarhus Universitetsforlag. (Lise Togeby et al.)

Putnam, Robert D.: Den fungerande demokratin. Medborgarandans rötter i Italien. SNS Förlag. (övers. Margareta Eklöf) 1996. Orig. Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy.PrincetonUniversity Press 1993.

Turunen, Jorma: Think-tankit ja poliittiset säätiöt Euroopassa. Esityksiä suomalaisista toteuttamismalleista. (Think-tanks och politiska stiftelser i Europa. Förslag till finska modeller för förverkligande.) Justitieministeriet 2005:4 Politikprogrammet för medborgarinflytande

Wallén, Björn: Nordiska initiativ för aktivt medborgarskap utgående från principen om livslångt lärande. Justitieministeriet 2005:1. Politikprogrammet för medborgarinflytande.

Wallén, Björn: Kyllä kansalaisuudelle (JA till medborgarskap).Kansanvalistusseura (Folkupplysningssällskapet) 2005.

Kansalaisyhteiskunta elää aikaansa edellä – kellon ympäri

Pessimistit väittävät, että demokratia on kriisissä. Vaalit ja puolueet eivät kiinnosta evvk-sukupolvea, ja perinteinen kansanliiketoimintakin takkuilee. Nämä havainnot ovat kuitenkin vain puolitotuuksia: yhteiskunnallinen osallistuminen ei toteudu niin kuin ennen, vaan se on muuttanut muotojaan. Samalla pitäisi arvioida uudelleen mittaristoa, jolla osallistumista seurataan.

Näin on osin tapahtunutkin. Esimerkiksi sosiologi Anthony Giddens on luonut käsitteen elämänpolitiikka (life politics), joka kuvaa osallistumista yksilön arkielämän hankkeena. Ruotsalainen kansalaisyhteiskunnan tutkija Erik Amnå on tältä pohjalta kartoittanut 2000-luvun yhteiskunnallisen osallistumisen erilaisia muotoja.

Amnån mukaan keskeistä on yksilön tietoinen elämäntapa – esimerkkinä vaikkapa kotitalouden ekologiset valinnat, jotka saavat poliittisen merkityksen. Tietoista elämäntapaansa yksilö toteuttaa paitsi kuluttajana myös julkisessa roolissaan, joka voi ilmetä aktivismina, lobbauksena, äänestykäyttäytymisenä tai kuntapalveluiden käyttönä.

Lisäksi yksilön elämänpolitiikkaan sisältyy henkilökohtai-

nen sivistys, jonka pohjalta kansalainen seuraa uutisia, keskustelelee ajankohtaisista asioista, oppii uutta ja muodostaa mielipiteitä. Tähän liittyy Amnån mukaan läheisesti myös ruohonjuuritason toiminta kansalaisjärjestöissä, puolueissa ja yhden asian ad hoc -toimintaryhmissä.

Elämänpolitiikka ei aina pysy lain kirjaimen ja parlamentarismin pelisääntöjen rajoissa. Kansalaistottelemattomuus on aktivismia veteen piirretyllä viivalla, jonka toisella puolella ovat julkisen vallan tilat ja instituutiot ja toisella puolella kansalaisten omat, kulttuurisesti vapaat tilat. Molempia ääripäitä kannattaa varoa, mutta mielestäni nettipiratismi sekä kadun- ja talonvaltauksset ovat tyyppillisiä esimerkkejä nykyilmiöistä, jotka poukkoilevat rajan molemmin puolin.

Muuan kadunvaltaajaryhmä keksi Helsingin keskustassa mennä piknikille auton pysäköintiruutuun. Lakia ei rikottu, koska pysäköinnistä maksettiin normaali taksa. Tempauksella kiinnitettiin hausalla tavalla huomiota retkeläisten pääsanomaan: Helsingin keskustassa on liikaa autoja.

Itse olen käyttänyt käsitettä pro-aktiivinen kansalaisuus. Pro-aktiivisuus toteutuu niissä uusissa (ja joskus vanhoissa) kansanliikkeissä, joilla on aikaansa edellä oleva visio. Esimerkkeinä voi mainita orjuuden poistaminen 1800-luvun Englannissa tai taistelun rasistisia lakeja vastaan 1960-luvun Yhdysvalloissa.

Kun Jugoslavia ja maan diktaattori Slobodan Milosević kaatuivat 1990-luvun alussa Balkanin sodassa, kansalaiset olivat jo hyvän aikaa kokoontuneet ”opintokerhoissa” kodeissa ja kaduilla tulevaisuuteen katsoen.

Erik Amnån elämänpolitiikan mallin etu on, ettei se tarjoa vain yhtä vaan monta erilaista ja toistaan täydentävää tapaa tarkastella yksilön ja yhteiskunnan välistä vuorovaikutusta.

Amnån mukaan unohdamme usein ei-julkiset osallistumisen kanavat. Miksi olisimme kansalaisia vain vaalien aikana tai muissa julkisissa yhteyksissä? Ja millaisia muutoksia uuden sukupolven wikisivistys saa aikaan – netti kun ei nuku koskaan?

Amnä on puhunut ”päivystävistä kansalaisista” (jourhavan-de medborgare). Termi haastaa perinteisen käsityksen, jonka mukaan hyvinvointivaltiossa valtio, kunnat ja viranomaiset hoitavat päivystyksen. Kysykää vaikkapa omaishoitajilta tai tuhansilta eri järjestöjen vapaaehtoistyöntekijöiltä, jotka toimivat ympäri Suomeakin!

Amnän tutkimukset osoittavat, että kansalaiset ovat koko ajan eräänlaisessa *stand by* -tilassa. Kansalaisia ollaan kellon ympäri. Tämä ei tue väitettä, että kansalaiset passivoituivat ja osallistuminen vähenisi.

Elämänpolitiikan puolustuspuheessa voisi ottaa esimerkiksi 2000-luvun kriisit: tsunamin ja kouluampumiset. Tsunamin ja koulutragedioiden jälkeen kriisiapua tarjottiin läheisille, kun julkinen taho ja järjestöt mobilisoivat hyvin lyhyessä ajassa ammattikuntaa ja vapaaehtoisia paikalle. Lisäksi valtava määrä näkymätöntä – mutta yhtä tärkeätä – kriisityötä tehtiin talkoovoimin lähipiireissä ja yhteisöissä päivystävien kansalaisten toimesta.

Monien tutkimusten valossa yksilön elämänpolitiikan suuntaa määräävät pitkälti perheen sosiaaliset ja taloudelliset edellytykset. Samalla korostuu varhaiskasvatuksen rooli tärkeiden arvojen välittäjänä kotona, päivähoidossa, koulussa ja eri yhteisöissä.

Kansalaisena kasvu ei lopu aikuisiässä. Henkilökohtaista sivistystään voi aina kohentaa osallistumalla paikallisen opintokerhon tai yhdistyksen toimintaan. Tai vertailemalla tuotteiden ekologisuutta kulutuspäätöksiä tehdessään tai sähköyhtiötä valitessaan. Tai netissä allekirjoittamalla kansalaisadressin ja osallistumalla nettikeskusteluun yhteiskunnallisista ilmiöistä ja ongelmista – reaaliajassa, kellon ympäri, aikaansa edellä.

Från föreläsningar till Facebook – en 90-årskrönika

När det drar ihop sig till jubileumsår, brukar de flesta organisationer spanna sina muskler och måla upp med stora penseldrag de viktigaste händelserna och brytningstiderna under de gångna åren. Perspektivet är vanligen personfixerat – till de ledande figurerna inom personal och förvaltning – eller institutionellt, fokuserat på organisationen, möten, protokoll och viktiga handlingar. Intet ont ord om detta; på så sätt får man ju sig skriven en liten story eller stor Berättelse.

Min ambition med denna text är kanske ändå en annan än ovanstående framställningssätt. Ordet krönika syftar ju ursprungligen till det grekiska ordet *chronika* som är nära besläktat med det svenska ordet 'kronologi', och betyder enligt SAOL "historisk framställning i tidsföljd, översikt." Vad blir i så fall annorlunda än en traditionell kronologisk översikt?

Nå, två saker: dels mitt syfte att fokusera på magkänslan i bildningsverksamheten, och dels söka de tidstypiska detaljerna som tillsammans kunde teckna en delvis annan fond än, i detta fall, en uppräknings av finlandssvensk studieverksamhet under nio decennier via yttre karakteristika.

...när det begav sig

Vad skedde före, under och efter det svenska folkbildningsmötet i Malm den 25 maj år 1919? Magkänslan utvisar ett yr-vaket, självständigt Finland, uppsplitet av ett blodigt inbördes-/frihetskrig, i desperat behov av enande krafter. Man var också rörande ense om att en höjning av den allmänna bildningsnivån var nödvändig för att undvika dylika draksäddar i framtiden, och att detta gällde alla befolkningslager, hela folket. För att travestera den danske polyhistorn Ove Korsgaard: kampen om folket kan ses i mental- och socialhistoriska termer, så att bildningen omvandlar föreställningen om 'folket' från pöbel, allmoge och undersåtar till myndiga medborgare (demos) med olika kulturella identiteter (ethnos) och sociala tillhörigheter (pléthos).

Magkänslan numero Uno vid denna tid kan beskrivas med ett ord: kamp. En bildningskamp för det självständiga Finland, en kamp som börjat redan tidigare, från 1860-talet framåt. En kamp för det svenska språket och rätten till att bilda sig på sitt eget modersmål. Och en obeveklig kamp för att hela krigets öppna sår genom bildning. Uno Stadius skrev i SFV-kalendern år 1918, med lidelsefull känsla:

I stället för den internationella socialdemokratins frihet, jämlikhet och broderskap fingo vi ofrihet, klassförtryck och brodermord. Detta hade aldrig kunnat hända, om vårt folk hade haft en högre andlig bildning och store sociala kunskaper. Tidens krav, vårt upplysningsarbets A och O bör därför vara att Adla och Odla, adla vår ande och odla våra kunskaper. Endast en kort tid av vår levnad gå vi I samhällets skolor, och ofta förstå ej ens barnen och de unga att då tillgodogöra sig lärdomarna. Därför äro vi hänvisade till oss själva, till självfostran och självstudier. I detta arbete äro studiecirkklar till stor hjälp.

Två pedagogiska verktyg – eller skall vi kalla dem metoder

– fanns tillhanda då det begav sig: studiecirkeln och föreläsningen. Egentligen var de per definition varandras motsatser: studiecirkeln byggde på allas expertis och dialog, medan föreläsningen byggde på en expert och monolog. Ändå behövdes båda likafullt, som komplementära motsatser. En iakttagelse gällande de första studiecirkelarna: många kretsade kring skönlitteratur. På så sätt kom mycket annat på köpet – en djupare känsla för språket, ett bredare ordförråd, historiska kunskaper etc. – vi bör komma ihåg att de flesta cirkeldeltagarna endast hade en, med våra mått mätt, relativt tunn folkskolutbildning i bagaget.

En annan tidstypisk detalj var att påfallande många studiecirkel var utpräglat praktiskt orienterade: redan Stadius nämner som exempel lantbruks-, trädgårds-, skogsvårds-, fiskeri- och Marthacirkel. Att odla sina kunskaper kom att ha både bildlig och bokstavlig betydelse i svenskfinland...

Föreläsningarna hör till folkbildningens tidigaste metodarsenal, i början så att studenter, magistrar och professorer åkte land och rike runt för att hålla populärvetenskapliga föredrag. Att vara student var vid denna tid en aktad kvalitetsstämpel för allmänbildning bland allmogen, som oftast, men inte alltid hade folkskolans kunskapsstoff som enda väggkost. Därutöver behövdes förstås välutvecklad retorik och förmåga att "tala med bönder på bönders språk" – didaktik skulle vi kalla det idag.

Vad handlade föreläsningarna om? Beställningen var klar: mer kunskap om Finlands historia, det svenska språket, hembygden. På så sätt uppfylldes Ove Korsgaards tredelning i bildning som gör oss till myndiga medborgare med kulturella identiteter och sociala tillhörigheter.

SFV:s föreläsningabyrå startade med en kvinna som ledare – fru Evy Björkman. Björkman blev en viktig organisatör av både föreläsningar och studiecirkel ända fram till sin avgång år 1956. Om hennes imponerande livsgärning stod det i dödsrunan i SFV:s kalender år 1960: "...hon hörde till de verkligt

nyttiga människorna, som burna av idealism och kärlek till uppgiften utfört ett oförtrutet, solitt arbete, alltid tänkt praktiskt och vederhäftigt.”

...vi avspeglar våra organisationer

Efter 40-talets enande vinter- och fortsättningskrig följde en period i Finlands historia som kunde beskrivas med magkänslan: uppbyggnad. Bygga upp samhället efter krigets förstörelse, bygga upp välfärden så att möjligast många skulle må bra, bygga vidare på människors bildningsnivå, som steg successivt i.o.m. skol- och universitetsväsendets utveckling.

Kommunala medborgarinstitut inrättades i snart sagt varje kommun, och folkhögskoleverksamheten blomstrade. Till vad behövdes då studiecirkelarna?

En liten tidstypisk detalj igen: Svenska studieförbundet grundades år 1961 av sju medlemsorganisationer – marthorna, nykterhetsrörelsen, uf-rörelsen, SFV och lantbruksproducenterna och -sällskapen. När jag bläddrar i den första årsberät-

telsen från 1961, går det snabbt att sammanställa en top 5-lista över de populäraste studieämnena och orterna. Här kommer alltså top 5-listan: hushållsfrågor, lantbruk, fastighetens juridik och våra företag, husdjurskötsel och ungdomsföreningsfrågor. Orterna där de flesta cirkelarna hölls var följande: Närpes, Vörrå, Sibbo, Korsholm, Pargas och Borgå landskommun.

Innehåller top 5-listan några överraskningar såhär knappt 50 år senare? Ja och nej. Vi bör minnas att Finland var ett agrart samhälle fram till 1960-talet, och att bildningsbehoven var störst på landsbygden där det inte fanns samma utbud som i de större städerna. Av 710 studiecirkel år 1961 hölls bara 9 cirkel i Helsingfors!

Under 1970-talet tillkom en ny lag om studiecentraler, vilket gjorde att studieförbundet blev en studiecentral fr.o.m. 1976, som flyttades över till SFV vid årsskiftet 1977-78. Studiecentralen Svenska studieförbundet kunde nu samarrangera kurser, som fick högre bidrag än studiecirkelarna. Nytt var även organiseringen av det nordiska samarbetet via FNV, också det ett tidens tecken att söka samhörighet och samarbetsnätverk i Norden under det kalla krigets och järnridans dagar. Vem kommer ihåg Nordsat-planerna på att starta nordisk radio- och TV-programspredning via satellit? Studieförbundet gav ett positivt utlåtande år 1977 om Nordiska Ministerrådets betänkande i frågan!

Svenska studieförbundet var med om att grunda Ålands bildningsförbund år 1981, före det hade ålänningarnas statistik inräknats i SSF:s. En viktig sak att notera är också handledarutbildningen för cirkel- och kursledare: år 1977 deltog 436 personer i dylik utbildning. Pedagogik betyder ju ursprungligen att handleda. En annan detalj från samma år är att notera de deltagarmässigt mest populära kurserna. Top 5-listan blir sålunda: scenkonst, utbildning, ekonomikunskap, kommunalkunskap och fackföreningskunskap. Vad skvallrar detta om?

Jo, genom kursstatistiken kan man se vartåt bildningsbehoven sökte sig. Scenkonstens popularitet vittnar om att ama-

törteatern inom uf-rörelsen blomstrade. Många organisationer behövde också praktiska kunskaper i pedagogik och kursmetodik. Suget efter ekonomi-, kommunal- och fackföreningskunskap pekar på samhällsfärdigheternas aktualitet inom organisationerna. Genom små nedslag kan man spåra stora samhällstrender såsom välfärdsfrågor, internationalisering och urbanisering: på följande platser i kursstatistiken kom lanthushållning (först på 6:e plats), socialpolitik och internationella frågor.

På 1980-talet skedde också en allt tydligare regionalisering av verksamheten. Åboland fick ett eget regionkansli – på den tiden talade man om distrikt – och studiesekreterarna opererade längs den viktiga finlandssvenska triangeln Helsingfors-Vasa-Åbo. Lättillgänglighet, närhet och flexibilitet har alltid varit Studiecentralens honnörsord då det gäller medlemsorganisationernas behov. Antalet medlemmar växte stadigt från 7 år 1961, 11 år 1977 till kring 50 på 1990-talet. Man kunde säga att Studiecentralens service utvecklades i takt med att organisationerna fick upp ögonen för sina bildnings- och organisationsbehov: vi avspeglar våra organisationer.

...projekthimmel och -helvete

Slutet av 1980-talet med Berlinmurens fall, och det begynnande 1990-talet med ökad europeisk integration lämnade sina avtryck även i Studiecentralens fokuseringar. I samband med Finlands EU-medlemskap kom projektsvängen igång med buller och bång inom SSC, främst tack vare framsynta spanare och vagabonder som tidigt såg tecknen i skyn.³

Efter den relativt korta recessionen i början av 1990-talet kunde Studiecentralen expandera kraftigt både sin verksamhet och personal tack vare projektbidragen och SFV:s egenfinansiering. Det var som om hela himlen öppnade sig med regnande manna från Bryssel. Det finns bara ett ord för den tidsperiodens magkänsla: eufori.

En liten fragmentarisk hägkomst från projektsvängens

virvlar. År 1999 då jag tog mina första kliv inom Studiecentralen gällde det att snabbt stampa fram en projektplan till UVM som hade lösa EU-medel att söka – naturligtvis på kort varsel. Eftersom vi levde i skarven av ett millennieskifte var framtidsfrågorna på modet. Så jag svarvade ihop en ESFansökan med den tidstypiska rubriken Futurologi 21 – lokal framtidsberedskap inom den tredje sektorn, som sedermera blev en metodbok inom projektet.⁴

Euforin fokuserade långt på EU och dess (o)anade möjligheter till finansiering. Ingen kunde väl ana att det skulle bli närmare 30 EU-sponsorerade projekt inom 15 år... Något av ett rekord i svenskfinland? De flesta fokuserade på landsbygdsutveckling, på information (Carrefour Ostrobothnia), på lokalsamhällets utvecklingsbehov i tätt samarbete med lokala aktionsgrupper (Leader + POMO) och andra aktörer som Svensk Byaservice har samarbete med. Samtidigt utvidgades folkbildningens metodarsenal: det största projektet Metodbox utbildade lokala aktivister i nya metoder – bl.a. social redovisning, Opera och framtidsplanering – och samlade till Metodcenter ett omfattande metodbibliotek på webben.⁵

Euforin gällde naturligtvis inte bara EU. Två frön som grodde till större plantor under 1990-talet: En grupp som kallade sig Aktiv ungdom (Natur och miljö, Svensk Ungdom, skolungdomsförbundet och FSU) tog initiativet till det som blev De Ungas Akademi (DUA) som genast kopplades till Svenska studiecentralen och riksomfattande Nuorten akademia. Genom DUA har kontaktytan till aktiva ungdomar i föreningar och skolor flerdubblats via studieböcker för fritidsverksamhet, ledar- och tutorutbildningar, webbsidor, föreläsningar och kampanjer.⁶

Nylands svenska landskapsförbund startade Sveps – Svenska produktionsskolan enligt dansk modell och i samarbete med huvudstadsregionens kommuner år 1995. Tre år senare övertogs verksamheten av Studiecentralen. Målgruppen, ungdomar i riskzonen att falla mellan stolarna gällande studier

och jobb, kräver en kunnig personal som genom individuell handledning och arbetsträning kan sporra den unga vidare i livet.⁷

Efter goda erfarenheter av Sveps startade Studiecentralen i Vasaregionen en ny arbetsverkstad år 2000: Resurscentret Föregångarna, som snart fick luft under vingarna. Fokus på individuell handledning, skräddarsydda lösningar och ett otroligt brett samarbetsnätverk har tillsammans med en mångkunnig personal bidragit till att över 700 arbetssökande och studerande har berörts av Föregångarnas verksamhet i Vasa och omgivande kommuner.

Vari består då projekthelvetet? Jo, i den krypande magkänslan av ständigt ökande byråkrati, en malande oro för att projektfinsieringen upphör och kompetensen sprids för vinden. Samtidigt har väldigt mycket av projekten blivit etablerad verksamhet inom Studiecentralen, genom att projekten påvisat sin oundgänglighet för finansiärer och samarbetsparter.

Medborgarsamhället har via SSC påvisat sin framåtanda

under 00-talet, samtidigt som vi nästan kramats ihjäl av staten och olika myndigheter. Det gäller att vara tålmodig, flexibel och uppfinningsrik inom folkbildningen, och samtidigt bevara sin tankemässiga frihet och autonomi, vilket tankesmedjan Lokus är ett färskt uttryck för.

...framtiden på Facebook?

Utan spaning ingen aning, lyder en välkänd sentens. Hur kommer 10-talets folkbildning att se ut? När vi skriver år 2010 har folket försvunnit ut i cyberrymden, och magkänslan borde tala om nånsorts webbaserad centrifugalkraft. Finns framtiden på växande Facebook? Där finns ju numera också 90-åringen Studiecentralen, och 128-åringen SFV.

De sociala medierna är här för att stanna, men magkänslan säger mig också något annat – de finns kvar bara så länge volymen, den sociala aspekten, är med tills något annat verktyg tar över. Den sociala aspekten betyder inte bara fjärran ansikten och teknisk kommunikation, den innehåller även väsentligen Ove Korsgaards tre nyckelbegrepp: myndiga medborgare med starka kulturella identiteter och sociala tillhörigheter. Krönikan skriver sig vidare...

1. Den som vill läsa mer om nyckelpersoner och skeenden kan läsa mer i Studiecentralens 80-årsskrift, Björn Wallén (red) & al. Kunskapens knytkalas – finlandssvensk studieverksamhet under 80år. (2000) och i Matts Granö & Björn Wallén: Bli något eller någon – en finlandssvensk folkbildningsodysseé. Skrifter utgivna av Svenska folkskolans vänner, vol. 167 (2003)
2. Detta skedde alltså under kanslichef Ragnar Mannils och studierektor Sigvard Bajjars egid.
3. Avser här trojkan kanslichef Christoffer Grönholm, studie- och byasekreterare Peter Backa och studierektor Clas-Åke Storå.
4. Christine Widd: Metoder för framtidsdiskussion i grupp. SSC (2000)
5. Svensk Byaservice och övrig info finns på www.bya.net och metoderna kan hittas på www.methodcentre.com
6. Läs mer på www.dua.fi
7. Läs mer på www.sveps.fi
8. Och på webbsidan www.foregangarna.fi
9. Läs mer på webbsidan www.lokus.fi

Vuxenlärande som existentiell erfarenhet

Ingång

I Harry Martinsons stora luffarroman "Vägen till Klockrike" talar filosofen Sandemar om nutidsmänniskan som en "prestationernas farisé", som är fast i resultatjaktens ekorrhjul. Vi har upphöjt prestationerna – de kvantitativt mätbara – till högsta norm och belönar vinnarna därefter. Sloganen "åt var och en efter behov" har bytts ut till "åt var och en efter prestation." Den politiska liturgin talar i samma andetag om ökade krav på global konkurrenskraft, effektivisering av produktionen och snabbare omsättning på det intellektuella kapitalet.

Den pedagogiska diskussionen följer efter, men måhända utifrån en kritisk distans och nyansering – i bästa fall. Från 1970-talet och framåt har det varit populärt att tala om olika slag av aktivitetspedagogik, som betonar att inläring sker bäst i form av en mental, social och fysisk aktiveringsprocess hos den lärande. I andra sammanhang har man formulerat sig i stil med "målet är att fostra de studerande till aktiva samhällsmedborgare", utan att desto mer exakt definiera vad aktiviteten skall åsyfta.

Jag kommer här att presentera en liten skiss till vad som kunde vara en alternativ, delvis utmanande syn på inlärningsprocesserna. En syn som inte utgår från det politiskt korrekta och instrumentella vid olika tidsepoker ("learning to do"), utan som i högre grad är existentiellt betingad ("learning to be") i den rastlösa tid vi lever i.

Att vara = marknadsvara?

Under 1990-talet har ett paradigmskifte skett i synen på inläring, kompetens och människan som ett aktivt, handlande subjekt. Människan har blivit myndig och ansvarig för sitt eget lärande, från att ha varit en mottagande part, ett objekt för undervisning. Samtidigt har en globaliserad marknadsekonomi gjort kompetensen, och därmed också indirekt lärandet, till en marknadsvara.

De snabbast växande kunskapsföretagen idag i västvärlden är konsultbolag som säljer skräddarsydda lösningar till företags/organisationens personal, och erbjuder dem nya former av lärande strategier. Vi kommer sannolikt att få uppleva en ny era på 2000-talet, då nya utbildningsaktörer antrar scenen också i de nordiska länderna, vilket kommer att bli en utmaning för de traditionella vuxenutbildningsorganisationerna. Frågan om konkurrens kommer att ställas på sin spets: Varför skall vissa institutioner få statlig subventionering då det finns en växande fri marknad med delvis samma innehåll?

En (post)modern teori som blivit paradigmiskt accepterad bland forskare och pedagoger – konstruktivismen – utgår från att lärandet är en självstyrd, självskapad process där den lärande konstruerar sin verklighet och världsbild. Horst Siebert, en av konstruktivismens viktigaste teoretiker, skriver i en tänkvärd artikel i tidskriften *Lifelong learning in Europe* (1/1998):

Ju snabbare samhället förändras kulturellt, ekonomiskt, tekniskt, desto mer behövt är det livslånga lärandet.// Våra samhällen verkar vara 'informationssamhällen', eller till och

med 'lärande samhällen', men denna sorts lärande verkar inte fostra till humanitet, rationellt tänkande och handlande, eller resonabla framtidsperspektiv." (min övers.)

Siebert menar att vuxenutbildningen inte är kapabel att lösa kontroversiella och intrikata politiska eller ekonomiska problem om fokuseringen ligger enbart på instrumentella kvalifikationer hos vuxna. Det är enligt Siebert minst lika viktigt att lära sig common sense-kunskap och att kunna ställa relevanta frågor. Här närmar sig konstruktivismen den vuxnas lärande på ett filosofiskt plan – lärandet blir en existentiell angelägenhet.

När jag för ett tag sedan diskuterade konstruktivismens styrkor och svagheter med en professor i vuxenpedagogik, hade han egentligen en enda invändning mot teorin: "Den är ju bara en metafor." Men kärnfrågan kretsar inte kring metaforens giltighet, utan kring dess sociala och existentiella konsekvenser, som ju i första ögonblicket ter sig vara en oändlig, gränslös subjektivitet då allt kretsar kring Jagets självbild och världsbild.

Men konstruktivismen har kommit något väsentligt på spåren då teorin föreskriver att människans lärande är förbundet med hennes verklighetsuppfattning. Lärandet är en existentiell akt, men enligt min mening sker detta inte enbart utifrån en Jag-position, utan från en Jag-Du-relation. Här kommer pedagogen, handledaren eller mästaren in i bilden. Om man bara utgår från en helt autonom självstyrning missar man poängen med konstruktionen, som är social till sitt väsen. Jag menar att vi inte kan utesluta kontexten, eller dialogen, inte ens som ett metafysiskt Du när vi talar om lärandet som existenserfarenhet; här är jag inspirerad av den judiska mystikern Martin Buber, vars bok "Ich und Du" (1922) är en klassiker.

Navigare necesse est

Utmaningarna för dagens vuxna som ständigt vill lära sig nytt handlar långt om att lära sig navigera i informationsdjungeln,

och överleva bland den infostress som vi lätt drabbas av.

Diktaren Solveig von Schoultz har en dikt om informationsöverflödet:

Vem nyttar vad som rinner över randen?
Jag skulle behöva tre eller fyra huvuden
för att motta, granska och begrunda
vad som rusar in varenda morron
vad som dykt upp av jordens minnen
vad som hotas, vad som ännu lever
vad som väntas och vart världen syftar.

(Ur *Molnskuggan*, 1996)

Informationsmängden som det tidigare tog 20–30 år att dubblera tar nu 18 månader. Vad stannar kvar? Jag kommer att tänka på Ellen Keys fina definition på begreppet bildning – ”Bildning är det du kommer ihåg efter att ha glömt det andra” – kan ett sekel senare travesteras till ”Kunskap är det du kommer ihåg efter att ha glömt all onödig information.”

Vi talar ibland om kunskap som om den vore nån sorts *shareware* som det går snabbt att ladda ner från Internet. Då gör vi oss skyldiga till en förväxling mellan information och kunskap. Vi kan här dra en idéhistorisk parallell till den pedagogiska diskussionen, som skiftat från förmedlingspedagogik genom katederundervisning till kognitiv pedagogik som betonar växelverkan i grupp, där lärarens roll främst är facilitators eller handledarens.

Men i denna artikel vill jag gå ett steg längre, och ur det livslånga lärandets perspektiv inse vikten av att relevant information mognar till kunskap som mognar till vishet hos den lärande i existentiell mening. Detta är i och för sig ingenting nytt under solen. Hela den pedagogiska filosofihistorien kan betecknas som ett spänningsfält mellan *logos* och *sofia*, båda med sina anspråk på tolkningsföreträde. Det finns också försök till att finna en pedagogisk syntes i dialektisk mening; som ett

exempel kan Rudlof Steiners Waldorf-pedagogik omnämnas.

Hör lärande och vishet ihop kan man ju fråga sig, det ju kan kännas som en aningen gammalmodig jämförelse i våra postindustriella tidevarv. Det är intressant att man i Göteborg startade en kurs för arbetslösa ungdomar kring ett utopistiskt projekt kallat Framtidsbygget inom vilket dessa unga, förment rådvilla vuxna formulerade tesen: ”Lärandet måste ske hela livet och leda till vishet”. Enligt de framåtblickande ungdomarna hör lärande och vishet ihop med en fördjupad människosyn och en etisk medvetenhet som sätter gränser för forskningen och den samhälleliga utvecklingen. Den vuxna lär sig livet ut att navigera och hålla kursen inom farleden när han eller hon surfar på www-kartan.

Vägledning till vishet

Längtan efter att förvärva vishet mitt i infostressen och kunskaphysterin visar med all önskvärd tydlighet att lärandet är en existentiell angelägenhet. Det är betecknande att Jostein Gaarders succéroman ”Sofies värld”, som sålt i miljonupplagor runtom i världen, startar med att huvudpersonen, den fjortonåriga Sofie får en fråga som är utgångspunkten för all filosofisk och pedagogisk verksamhet: Vem är du?

Självförståelsen, identiteten, uppfattningen om världen och varat vidgas i samma andetag som vi lär oss något nytt. Sofies värld är nästan ett skolexempel på en sorts lärande som varit *hype* under 1990-talet även i den pedagogiska diskussionen: filosofiska utläggningar, mentorskap, reflekterande dialoger. Egentligen är boken en brevkurs som utvidgas till ett kvalificerat samtal mellan en ung flicka och en vis man, och namnet på huvudpersonen Sofie ligger snubblande när grekiskans Sofia (= vishet)...

Många människor känner i dag en dragning till filosofin. I Tyskland och Holland har efterfrågan på filosofisk vägledning tagit sig uttryck i att man upprättat särskilda filosofiska rådgivningar, *philosophical counselling*. Den tyske filosofen Gerd

Achenbach var den första i Europa att öppna en filosofisk praktik i början av 1980-talet. Den filosofiska praktiken skiljer sig från psykologiska och terapeutiska metoder däri, att den fokuserar på människans självförståelse och försöker via samtal komma framåt för att klargöra hennes problem och lösningsalternativ.

En av de tongivande rösterna inom den filosofiska praktiken, professor Ron Lahav, summerar i *Journal of Applied Philosophy* (3/1996):

I en sammanfattning innebär filosofisk rådgivning i sammanhanget en sorts filosofisk, kritisk, icke-empirisk självundersökning av de grundläggande principerna i en persons världsbild. Den försöker fördjupa förståelsen för de idénätverk som bygger upp landskapet i personens värld, och undersöker idéernas struktur, konsekvenser och hållbarhet.
(*min övers.*)

Den danske folkbildningsforskaren Finn Thorbjörn Hansen menar att vi är på väg mot att finna en ny existentiell vuxenpedagogik. Om vi utgår från konstruktivismens antaganden om att människan konstruerar sin världsbild utifrån en mosaik av livsbiografiska element, blir det livslånga lärandet en del av livsprojektet, en existentiell akt. Finn Thorbjörn Hansen går ännu längre: ”Det primära är...

i ännu högre grad att medvetandegöra varje människa om de grundläggande principer och antaganden som har styrt hennes livs- och samhällssyn.” (*min övers.*)

Hansens existentiella konstruktivism lånar i någon mån Paulo Freires frihetspedagogiska nyckelord *conscientização*, som på portugisiska betyder (kritiskt) medvetandegörande. Att vidga sitt medvetande kan vara betydelsefullt både i po-

litiskt och andligt hänseende, utåt och inåt i ett sökande efter mening, förståelse och helhet. En annan samstämmighet är det öppna samtalet, dialogen som alltsedan Platon varit en viktig pedagogisk-filosofisk diskurs i den västerländska idétraditionen. En aktuell parallell kan göras till iakttagelsen att mentor-adept och mästare-gesäll igen har blivit viktiga begrepp i pedagogiska diskussioner.

Utgång

För att återgå till inledningens resonemang kring aktivitetspedagogiken; i dag kan man snarare påtala behovet av en avaktiveringspedagogik (”learning by not doing”) för vuxna som lever övertyngda av prestationskrav, infostress och effektivitetsnormer. Anti-stresskurser blir fort fullbokade, och människor försöker varva ned med retreat, meditationsformer och allehanda tekniker och terapier. Ett visst mått av kritisk distans kan behövas, men här ligger en didaktisk poäng – lärande sker inte alltid via aktivitet, eftersom aktivitet så ofta förknippas med prestation. Att lära-att-vara är att fortsätta skriva sin livsbiografi, brottas med existensens kärnfrågor utan att någonsin bli helt färdig som människa.

Demonernas razzia – till frågan om politik och psykoanalys

Att härleda samhällsdemokratin utgående från Freud kan vid en första anblick te sig långsökt – ja, rentav förnuftsvidrigt. Samhällskroppen är väl inte patologisk, och politiken kan väl inte knuffas ner i analyssoffan?

Frågan är naturligtvis av a priori-art, ett resultat av antaganden som baserar sig på människo- och samhällssyn. Ethos och pathos, skulle de gamla grekerna säga. Man kan anföra kritik mot ansatsen att mixa ihop individuell terapisynt med kollektiv demokratisynt. Uppfattningen om en stark demokrati behöver inte psykologiseras sönder, hävdar skeptikerna.

Men det går att spåra osynliga samband mellan psykoanalys och demokrati. Politikern Odd Engström kommer med en enkel insikt om tangeringspunkten: ”Är det kanske för att de reser in mot människan från diametralt motsatta håll. Politiken från yttervärlden, i yttervärlden, det synliga in mot det

Jag som kan uttryckas i en social och ekonomisk varelse. Och analysen inifrån, från det osynliga, fram till den gräns där det yttre tar över. Det synliga.”

Jag vill hävda att de mänskliga drifterna placerar sig i gräzonen mellan politik och psykoanalys. Drifterna – framförallt sexual- och dödsdriften – kan vi bara delvis styra, och många gånger förblir de i det dunkla, ostyrbara omedvetna. Likadant är det med demokratin, som aldrig helt kan styra sig själv utan att i värsta fall övergå i någon form av konsensusfångelse, eller rentav diktatur.

Demokratin behöver utöva ett visst mått av introspektion gentemot sina egna skuggbilder. En av grundbetydelserna av legeringen mellan *demos* (folk) och *kratein* (styre) är nämligen demonernas *razzia*, ett mardrömsliknande tillstånd där folkstyret gått överstyr, ett tillstånd där demokratin blivit en pottemkinkuliss för perverterade maktbegär.

En analytiker kunde börja med att ställa obekväma frågor från vitt skilda sammanhang: Vad skedde egentligen i 1930-talets Tyskland? Hur mycket korruption tål ett öppet samhälle? Vilka psykologiska projektioner grasserar bakom invandrarebatten?

Här förekom redan ett signalord: analytiker. En analytiker sysslar, såsom ordet redan säger, med analys, som kan vara både psykoanalys och politologi. Låt mig här komma med en preliminär, helt egen definition på analys:

Analys är en dialogisk och diagnostisk process, en glidande skala där medborgare och samfund pendlar mellan olika grader av mistro och tillit, flykt och ansvar, främlingskap och tillhörighet. I denna mening ger analysen upphov till fler frågor än svar.

Psykoanalytikern Stefi Pedersen har inträngande skrivit om sin samtids smärtpunkter, där det personliga och det politiska vävs in i en klarsynt analys som trotsar dualismerna. Med sin judiska identitet, i exil från nazi-Tyskland via Norge till Sverige, skapade hon en personlig fond av erfarenheter som mynnade ut i ett brinnande individual- och socialtiskt engage-

mang. Min ambition är att föra den pedersenska analysen in i aktuella samtidsfrågor – utan hänvisningar till vare sig klinisk erfarenhet eller fallstudier – och visa att den gemensamma replipunkten finns i språket.

Halt! hör jag någon ropa. Ett eko stiger upp ur historiens avgrund: talande stumhet. Marken vibrerar under mina fötter. Bävande är jorden och orden, själva tanken bävar. Tanken på vad?

Första anhalten: värdet och våldet

Människovärdet är demokratin fundament. Någon kommer kanske att tänka på arbetarnas folkvisa: Människovärdet vi förtjäna tillbaka. Politik handlar alltså i grunden om att återskapa människans värdighet och värde, bortom enskilda partiers program, som ibland kan var nog så pompösa språkmanifest.

Ironin ligger nära till hands för en analytiker. Generationer av politiska publicister har älskat att parodiera politikens snedsteg. Sören Kierkegaard, känd som både estetisk och etisk ironiker, skrev redan i sin ungdomsdagbok en sokratisk definition på ironi:

Ironi är föreningen av etisk lidelse, som i innerligheten gränslöst accentuerar det egna Jaget – och som i den yttre gestaltningen gränslöst abstraherar från det egna Jaget. [...] Ironin är misstänksam både till höger och vänster. En sann ironiker har därför aldrig varit i majoritet.

Kierkegaards definition öppnar sig för psykoanalytisk och politisk simultantolkning, med ett tvetydigt Jag både framför och bakom scenen. Självt har jag också balanserat på den smala spången mellan innerlighet och distansering, här uttryckt i form av några ironiskt formulerade aforismer:

Vi lever i en scendemokrati – till sist visade sig allt vara en grekisk tragedi.

I en scendemokrati är kulisserna viktiga: politik är hur saker och ting 'verkar' se ut.

Det sägs att hörselskador är den stora folksjukdomen år 2020. Bland politiker har skadan redan skett.

Poeten Göran Sonnevi punkterar effektivt ironiserandet över demokratin genom att utfärda en seismologisk varning om att demokratins jordskredsseger inte är allom given:

Varje ögonblick måste demokratin återerövrats
Det är som om den aldrig kunde försvaras, defensivt
Utan bara fanns där i det aktiva ljuset utåt
En kort tid förmår den ta bort våldet
Men det kan bli övermäktigt
Också andras våld mot andra
Det är ingen ursäkt
Alltid utplånas värdet i mordet

Citatet finns i ett sammanhang där Sonnevi dels relaterar till Sydafrikas första fria val efter apartheidregimen, och dels till ett socialdemokratiskt folkparksmöte i Lund under tidigt 60-tal då man sjöng Internationalen. Sonnevi skriver om rädslan att bli besviken – och den rädslan är färgad av något helt annat än ironi. Poeten försöker fänga musiken i språket, historiens klangliga akustik som ekar bakom flower power-generationens idealistiska projektioner om fred och solidaritet. Drömmen om solidaritet lever också i verket av Marx, *Das Kapital*:

Mer rättvisa genom mer solidaritet! [...]
När som helst frågar sig även den mest skyldiga
åskådaren till denna brokiga rörelse:
Ja, hurdå nu? (*min övers.*)

Dessa rader – ur ”*Das Kapital: Ein Plädoyer für den Menschen*” – är av en nutida Marx, Reinhard Marx, romersk-katolsk ärkebiskop av München och Freising. Han har skrivit en plädering för en socialt mer mänsklig politik i finanskrisens tidevarv. Citatets första rad är faktiskt ett ironiskt politiskt understatement i en tid då politiska partier – speciellt i Europa – förlorat sin ideologiska identitet och där social rättvisa blivit ett urholkat utopiskt slagord. Ironiskt nog har EU utlyst år 2010 till ett europeiskt temaår för att bekämpa fattigdom och social utslagning.

Demokratins nutida utmaning och risk är förutom ytlighet och populism en tendens att tänka politisk ideologi i nostalgiska termer, i nordiska sammanhang i form av en försköning av de ideologiskt intensiva 60- och 70-talen. Säg ”folkhemmet” eller ”den nordiska välfärdsmodellen” och blicken flyr till minnenas drömrrike. Nostalgin kommer dock att dömas av historien, och förvandlas till en historisk bortträngning. Vi bör minnas att nostalgins kontrapunkt är traumatiseringen. Öppna sår som inte ens tiden har läkt.

Analytikern plockar fram obekväma frågor från olika tidsperioder: Hur har traumat bearbetats efter det finska inbördeskriget? Vad har skett i Sverige efter mordet på Olof Palme och Anna Lindh? Vilka rädslor styr folken efter terrordådet 11 september 2001 i New York?

Andra anhalten: valet och kvalet

Stefi Pedersen har i två essäer tangerat demokratins dubbelhet i ”Har neuroserna ökat?” (1957) och i ”Förtroendekris och alienation” (1967). Skrivna i en tid då våra nordiska välfärds-samhällen byggdes upp i rasande fart borde de väl andas en stark optimism och tro på det politiska systemets förmåga att ta hand om de små och svaga? Svaret är både ja och nej. Stefi Pedersen var alltför klok för att falla i framstegsfällan.

Med hänvisning till Erich Fromm, som studerat neurosernas sociala ursprung och kommit fram till att det demokra-

tiska samhället är sjukt, parerade Pedersen skickligt påståendet genom att påvisa hur välfärdsstaten givit människor tid, utrymme och frihet till psykisk mognad. Den nya situationen efter andra världskriget gav upphov till en plötslig känsla av frihet, men innebar samtidigt en ”övergångstid av kaos och rådlöshet” och ”kulturångest”.

Kampen mot fattigdom och lidande tillskrev Pedersen socialismens förtjänst, men hon varnade samtidigt för att den nyuppnådda friheten efter genomlevda lidanden kan leda till ytlig livsstil och undvikta konflikter: ”Utan konflikter förblir vi diffusa, liksom utan ansikten.”

En av demokratins bortträngningar kan sägas vara graden av alienation i samhället. Marx – denna gång originalet Karl – beskrev redan på 1800-talet ett läge där många människors frihet tvingats underordna sig en ohämmad kapitalistisk konkurrens, vilket ledde till en situation där människan blev alienerad från sitt eget arbete, sina förmågor och sociala kontakter, från sitt innersta artväsen.

Stefi Pedersen gav exempel på alienation bland 1960-talets politiskt aktiva svarta ungdomar, som drabbats av depression, trötthet och apati då de slängts i fängelse efter kamp för social rättvisa i ett ännu rasistiskt USA. Besvikelsen över att många äldre svarta i sydstaterna mötte de idealistiska ungdomarna med misstro övergick snabbt till en desillusionerad alienation när en rå och grym verklighet inte motsvarade idealen.

Pedersen utvecklade i essän ett viktigt resonemang om terapeutens funktion i en förtroendekris som riktats både mot systemet, individen själv – och psykoanalytikern. Analytikern löste dilemmat genom att hänvisa till egen erfarenhet av möten med patienter som kommit direkt från koncentrationslägren:

... en värld, där döden härskade och där ”tillvänjningen till döden” var enda chansen att överleva. En värld, där ingenting var farligare än att nära ett hopp [...] Mötet med den alienerade människan tvang mig att uppleva min egen

begränsning när det gäller inlevelsen i patientens inre värld ... I stället för ett tryggt ”jag vet” fick jag inse att första steget till förståelse av patienten var en insikt om mitt eget främlingskap inför honom, min existentiella olikhet.

En av Pedersens iakttagelser i essän klarnade då hon överförde alienationsproblematiken till att behandla ungdomars sökande efter identitet i ett samhälle som tillåtit ökade frihetsgrader:

”Vi har givit de unga en oanad frihet. I gengäld kräver vi att de skall veta vilka de är, vart de vill och hur de ämnar förvalta sin frihet.”

Analysen känns obehagligt giltig ännu femtio år senare. Det är som om ambivalensen mellan frihetlighet och förtroendekris inte än blivit blottlagd i dagens förment individualistiska och demokratiska samhälle. Här har vi en delförklaring till politikens oförmåga att greppa ett eruptivt samhällsproblem: ungdomsarbetslösheten.

Också i en demokrati är det fritt fram att vara passiv; soffliggarna brukar bli det största partiet i val, åtminstone i Finland, där valdeltagandet visat en sjunkande trend under de senaste årtiondena. Men det är inte passiviteten *an sich* som är det intressanta för en analytiker, utan snarare de bakomliggande psykosociala motiven. Ett starkt inverkan motiva är känslan av främlingskap och utanförskap. Vid senaste riksdagsval fanns det stadsdelar i huvudstadsregionen, med många invandrare och utbredd arbetslöshet, där valdeltagandet sjönk till cirka en fjärdedel.

Att inte välja är också ett val, för en del kanske en protest mot det politiska systemet. Långt farligare är dock den förlamande likgiltigheten – ”*who cares?*” – som i sin förlängning alltmer börjat likna en politisk neuros, en värdemässig erosion inifrån.

Från andra sidan, utifrån, kommer den politiska valforsk-

ningen oss till mötes, med utgångspunkt i ansvarsfrågan. Valforskaren Åsa Bengtsson analyserar det politiska ansvaret med avstamp i språket:

Det svenska begreppet ”ansvar” är rikt på nyanser och kan tolkas på flera sätt. Precis som länken mellan väljarna och de politiska eliterna omfattar det flera aspekter. För det första kan ansvar syfta på en moralisk dimension – att de folkvalda sköter sitt uppdrag på ett ansvarsfullt och förnuftigt sätt. För det andra handlar ansvar om redovisningsskyldighet – de folkvalda innehar sitt uppdrag på väljarnas nåder.

Valet och kvalet kan också uttryckas med andra konnotationer. Historiens existentiella (k)val har ersatts av en – med idrottstermer definierad – kvalserie, där det för individen och samfundet gäller att slå sig fram i livet med vassa armbågar, smarta allianser och hopp om snabba cash.

Någon kanske invänder: politiker bär ju ansvar, och tävlar om att fördela detta ansvar i en helt annan division. Valsystemet är invecklat, men rättvist. Och visst ger valforskningen belägg för att de nordiska demokratierna har visat sig stryktåliga på det principiella och strukturella planet. Men modern demokratiteori handlar samtidigt om en (o)medveten språklig förskjutning uttryckt i tävlingstermer, på norska *valgkonkurransje*.

Analytikern kan då ställa några motfrågor: Vad annat handlar den yviga retoriken kring ökad global konkurrens och spetskompetens om? Vad annat vittnar samtidens drastiskt ökande tonårsdepressioner om?

Tredje anhalten: driften och döden

Människans lott är alltså att bli utlämnad i valet och kvalet. Frågan är existentiell: hur hon hanterar sin egen ångest, sina lojaliteter och illusoriska föreställningar. Här griper döden ibland in som skiljedomare, eller kanske redan tidigare i form av

rädsla för döden. Dödsdriften är en mäktigt vällande historisk kraft, en källa till både kreativitet och destruktivitet.

I Kierkegaards ungdomsdagbok finns en notering om fadern, som den unge filosofen hade en komplicerad relation till. Dagboksanteckningen är odaterad från 1838, strax efter faderns död: ”Det var då den stora jordbävningen inträffade, den förfärliga revolutionen som pådyvlade mig en ny ofelbar tolkning av samtliga fenomen.”

Kierkegaards beskrivning av jordbävningen när han var i tjugofemårsåldern kom att ha en avgörande betydelse för honom och framväxten av hans existentialistiska filosofi. Författaren Torsti Lehtinen har visat hur storfamiljen Kierkegaard under ett fåtal år reducerades kraftigt – modern dog i barnsäng, syskonen i diverse tragiska händelser (förutom storebrodern Peter), och sedan fadern Michael, vars skuldbeläggande dödsdrift sonen tog över. Ett brutet symbiotiskt förhållande till fadern betydde – paradoxalt nog – att Sören Kierkegaard genom det ekonomiska arvet hade råd att genomföra sina otaliga litterära projekt.

Kierkegaards kluvenhet inför tillvarons grund framkom i hans språkbruk, men också i hans egen förtvivlan, av författaren Asta Bolin kallad ”kluvenhetens demon”. Samma förtvivlan syntes i ögonen på de röda som fördes till Sveaborg för att avrättas efter det finska inbördeskriget, de kämpande svarta ungdomarna i sydstatsfängelset och hos de ungdomar som bågmat under trycket i ett hårt prestationssamhälle som premierat vinnarna och skamlagt förlorarna.

Det finns analytiker som demoniserar demokratin. En av de mer radikala är Michael Eigen, som varnar för en hallucinatorisk demokrati som ger grogrund för psykopater. En dylik tidsdiagnos är pessimistisk och skrämmande. Men Eigen har en poäng när han tar upp frågan om skuld och ansvar. Politiken är enligt Eigen ett smutsigt spel, där politiker ständigt försöker minimera, eller okänsliggöra, sin skuld och andel i politiska beslut och deras mindre angenäma konsekvenser.

Analytikern ställer en riskabel fråga: Vem – eller bristen på vad – fostrar samtidens besinningslösa skolmördare?

Tanken bävar. Demokratien verkar vara maktlös. Ropen skallar efter mer övervakning, fler metalldetektorer i skolorna, poliser på internet och färre invandrare.

Möt frågan med nykterhet och mod. Javisst, ansvar utkrävs, skyldiga instanser utpekade och snabba lösningar eftersträvas. Men det finns ingen *quick fix* i ett samhälle som hotar att drabbas av politisk ADHD, eftersom åtgärderna tenderar att fungera som utvärtes plåster på invärtes sår. Se här den kortsiktiga, lösningsinriktade terapins och politikens begränsningar.

Terapin – och demokratin – tar tid, och när sådan inte ges i realtidssamhället, bildas hos människan nya bortträngningar, som utlöser moralisk panik och politisk regression i form av bland annat ökad främlingsfientlighet.

Stefi Pedersen skulle idag tala om demokratins lätta neuros, och samtidigt varna för att demonernas razzia kan slå till också i förment öppna och stabila samhällsdemokratier liksom de vi har i Norden. Men reaktionen på razzian är inte fler poliser utan fler analytiker, som förmår tänka på bredden och djupet, i termer av dialog och diagnos.

Exit

De sista aforismerna formulerar jag i form av appeller, utan att väja för den svåra balansen mellan ironins *ethos* och dess *pathos*:

Innerligheten förhindrar oss från att gå till ytterligheter.

Den tysta majoritetens likgiltighet, som tillåter fler lik,
är inte giltig.

Det som är rättvist för de minsta, är rättvist för alla.

Litteratur:

Bengtsson, Åsa, "Demokrati, eliter och ansvar". I Bengtsson, Åsa & Grönlund, Kimmo (red), Partier och ansvar. SNS Förlag 2004.

Bolin, Asta, "Kluvenhetens demon". I Ett rum till vänster. Carlssons 1994.

Eigen, Michael, Guilt in an Age of Psychopathy. Psychoanalytic Review 2007 Vol. 94:5, sid. 727-749.

Engström, Odd, "Politik och psykoanalys". I Reilard-Ylander (red.), Psykoanalys och kultur. Natur och kultur 1991.

Sören Kierkegaards Dagböcker. Udgivet af religionslaererforeningen og Dansklærerforeningen. I Udvalg ved Peter P. Rohde. Tredje uppl. Gyldendal 1973.

Lehtinen, Torsti, Sören Kierkegaard. Intohimon, ahdistuksen ja huumorin filosofi. [Passionens, ängestens och humorns filosof] Mattina 2000.

Marx, Reinhard, Das Kapital. Ein Plädoyer für den Menschen. Pattloch Verlag 2008.

Pedersen, Stefi, Psykoanalys i vår tid och essäer i urval. Red. Asta Bolin. Wahlström & Widstrand 1986.

III. Meningar och meditationer

Papparoll, papparåd och statistiska blindskär

I.

Att vara pappa är ingen roll. Som om en pappa vore en skådespelare i sitt eget liv, och egentligen någon annan. Sociologen Erving Goffman kom visserligen i slutet på 50-talet fram med teorin att livet är en teaterföreställning som pågår natt och dag. Men vad finns i så fall bakom scenen? Och rollen?

II.

Som nybliven eller mer erfaren pappa kan man förstås anta olika strategier, skepnader och rollmönster i växelverkan med familjens yngre medlemmar. Jag kommer här med exempel på några arketypiska och testade varianter. Känner du igen dig?

En variant är *rolighetsministern*. Det är en pappa som alltid försöker underhålla sina barn, vara vitsig och berätta goda historier för att vinna barnens gunst. Denna pappavariant kanske inte känner för jobbiga situationer när det strular till sig i familjen, då finns det olika flyktvägar.

En annan variant är *arbetsnarkomanen*. Denna pappatyp flyr in i jobbet och karriären, jobbar överlånga dagar, reser mycket,

och köper på hemresan leksaker eller godis för att muta barnen och döva sitt eget onda samvete.

En tredje variant är en välbeprövad arketypp, som jag här kallar *martyren*. Det är en manlig strategi där pappan klär sig i martyrens kåpa för att "offra sig" för barnen, genom att stanna hemma med dem en längre tid medan partnern är borta hemifrån, sköta merparten av markservicen och allmänt "vara duktig" i egna och andras ögon.

III.

Jag har testat ovanstående strategier, med dålig framgång. Dessa exempel är spegelskärvor av brist på integritet som pappa. Därutöver leder de inte sällan till fnurror på tråden med partnern i det dagliga slitet för brödfödan och överlevnaden.

Samtidigt har dessa "roller" lärt mig att pappamodellen inte är färdig och mogen från början, utan en identitet som växer och omformas i takt med livet. Det gäller ju som pappa att även ibland känna barmhärtighet i alla sina tillkortakommanden och kraschlandningar. Vem är jag då att komma med papparåd för andras del?

IV.

Jag har alltså svårt att komma med några generella råd, men har gjort några observationer på min egen steniga pappaväg, kommit till insikter efter att ha snubblat fram i den snåriga terräng som kallas föräldraskap. Familjeliv är ju inte en ansad och fasadputsad park, utan en vildmark där kaos är normalitet, såsom en bekant en gång uttryckt saken.

Först något om min egen familj: gift i över 25 år (silverbröllop i Venedig!) och fem barn, alla med samma fantastiska finlandssvenska Qvinna. Redan från början hade vi som mål en familj som är "African size". Statistiskt sett en ovanlig kombination: under 3 procent av dagens familjer har en liknande besättning.

V.

Strunt i statistiken, den har alltid sina blindskär. Alla familjer är unika på sitt eget sätt, och ingen kombination är "bättre" eller "lyckligare" än någon annan, det lärde jag mig redan under studietidens kurser i socialantropologi. Familjen – och därmed också föräldraskap och pappaskap – är en konstruktion, knuten till sin unika kontext.

Ja men, kanske någon protesterar, det finns ju samhälleliga normer och värderingar som styr våra val? Inte kan man väl propagera för en fullständig värderrelativism, eller ännu värre – historielös nihilism?

Jovisst finns det historiebundna värderingar: kärnfamiljen är ett exempel på en kombination som upphöjts till historisk norm under sekler. Men i ett längre, globalt perspektiv upphör kärnfamiljen att vara den enda normen. Detsamma gäller för det patriarkala systemet där fäder och söner utgjort det historiska mönstret från generation till generation.

VI.

Tillbaka i personliga erfarenheter: Förut hade jag fem principer om papparoll och fostran, men inga barn, nu har jag fem barn – och inga principer. Så enkelt är det ju förstås inte, men utsagan har sina humoristiska poänger.

Här kommer nu slutligen några enkla papparåd, enkla och svåra på samma gång. Trotsande alla statistiska utsvävningar, gemensamma i alla familje- och pappavarianter, i alla tider.

Först: pappaskap innebär ansvar. Ansvar för sitt eget liv, för relationen till livspartnern, för de växande livet, för familjens bästa. Ansvaret kan kläs i olika uppsättningar – socialt, ekonomiskt, pedagogiskt, moraliskt – och kan förstås undflys, på eget ansvar...

Sedan: pappaskap är närvaro. Både fysiskt, psykiskt och andligt. Att vara pappa är att vara här och nu, du med sig själv, bekväm i sitt ansvar. Detta har jag själv kämpat med under alla dessa år.

Sist, men inte minst: pappaskap är aldrig färdigt. Det omgivande samhället, släkt och vänner har alla sina förväntningar på hurudan en god pappa är. Och familjen formar sina egna ideal, aldrig helt uppfyllda. Ha barmhärtighet med dig själv och andra, ”du är inte färdig, och det är som det skall” såsom poeten Tomas Tranströmer klätt det i ord.

Livet börjar vid 40

Denna höst råkade jag fylla jämna år, firade främst i arbetets tecken. Bland finlandssvenskar har det dock blivit allt vanligare att fira 40 i form av ett stort partaj med kompisar, släktingar och nostalgisk musik från ungdomen. Medelåldern är definitivt inne när ungdomar som fått körkort kunde vara ens egna...

När man talar om människans ålder, ligger det närmast att komma med psykologiserande förklaringar. Människolivet indelas i kriser och faser från vaggan till graven, ungefär som ränderna i en slingrande mask.

Psykologen Erik Homburger Erikson har t.ex. indelat livskurvan i psykosociala utvecklingskriser, som börjar i det första levnadsårets grundtillit och slutar i ålderdomens jagintegritet. Däremellan har människan genomgått mollperioder då livet krisat till sig i form av skam, skuld, mindervärdeskanslor, isolering och stagnation.

Homburger är väl inget humbug, men jag värjer mig näs-

tan instinktivt för mer ytliga försök att klavbinda människans utveckling; som om livet vore förutsägbart i form av på förhand fastställda faser och skeden. Jag tror inte på den populärpsykologiska determinismen som upphöjts till norm. Livet är mycket mer oförutsägbart och mångbottnat än så.

Ta nu dethär med medelålderskriserna som borde infinna sig när man fyller jämna år, 30, 40, 50 eller 60. Tänk vad tråkigt det skulle vara om alla genomgick samma metamorfoser i moll. Usch, vad har vi då att se fram emot om en kris alltid väntar bakom varje nytt hörn? Kriserna och grubblerierna kommer i sin egen tid, aldrig efter någon förhandsbeställning.

Å andra sidan finns det också en populärpsykologisk skönmålande optimism, som idag odlas inte minst på dam- och hälsotidningarnas kolorerade och klatschiga spalter.

Banta dig i form! Så får du ett lyckat sexliv! Tio tips för att uppnå harmoni! Ijuder livsstilsprofeternas pastellfärgade budskap i dur som ett evangelium för skuldtungda och stressade medelåldersmänniskor. Samma psykologiserande determinism här, fast från en motsatt utgångspunkt.

Det finns en kliché som föreskriver att livet börjar vid 40. Denna slogan härstammar från en bestsellerbok som skrevs redan på 1930-talet av amerikanen Walter B. Pitkin. Pitkin vill som obotlig optimist anföra en rad argument varför just 40 är den skiljedelare som föder människan på nytt. Först då vet vi vad världen egentligen är, kan skilja mellan olika synsätt och basera våra omdömen på egna erfarenheter.

Trots att Pitkin ställvis lider av total avsaknad av krismedvetenhet som modern psykologi tillfört vår människokunskap, tycker jag ändå att det ligger något i hans resonemang. Som 40-åring upplever jag att det gäller att hålla vissa grundfaktorer och prioriteringar i balans kretsande kring hem, familj, jobb och relationer. Nästa steg är väl stagnation, när allt stadgat sig? Nej, det där var igen en determinism...

Mitt eget credo just nu präglas alltså av en sorts misstänksamhet mot alla patenterade livsfaser och receptbelagda lev-

nadsföreskrifter. Litet i stil med Oscar Wildes bevingade ord: ”Den gamle tror på allt. Den medelålders misstänker allt. Den unge vet allt”.

Jag misstänker att författaren Vilhelm Ekelund kommit något på spåren när han i en av sina träffsäkra aforismer formulerat: ”Erfarenheter törstar man efter i ungdomen. Sedan blir det fråga om att bära sina erfarenheter”.

Summa summarum: Livet börjar vid 40, visst. Men det byggs på de 39 föregående årens framgångar och misräkningar, som ett resultat av var dags val.

Gunnar Björling, aforismen och moralen

I.

Det är allom bekant att den finlandssvenska modernisten Gunnar Björling (GB) använde aforismen som pennvässare, vare sig denna kallades dikt, filosofisk utsaga eller prosastycke. Syftet med formuleringarna var att överskrida språkets begränsningar, och nå fram till en autonom moral, utanför språket.

II.

Bo Carpelan konstaterar i sitt Björlingurval ”Det stora enkla dag” (1975): ”På den westermarckska* moralrelativismens grund byggde GB upp sin obegränsningstanke. En av de centrala aforismerna i debuten börjar: ’Stora målmedvetna: glömsk och omedveten!’ Att intet begära, att vara ’glömsk’, inriktad på det obegränsade, var utgångsläget.”

---

* Edvard Westermarck (1862-1939), känd finlandssvensk fritänkare, filosof och etnograf

III.

Att vara obegränsad, relativ; den totala frihetens fånge. Att skriva i ett vacuum eller obegränsat universum, där den poetiska densiteten är noll eller oändlig. Var finns tyngden, gravitationen i nådens lätthet? En moralisk ryggrad som är min – och allas? Unik och universell, en omöjlig kombination?

IV.

En människas hållning beror på hennes ryggrad. Hon går upprätt, är upprättad. Varje kota i ryggraden är ett pinnhål på evolutionens Jakobsstege – nedåt i stoftet, uppåt mot öppen sky. Att vara sitt jag, sin inre resning, dock ingen uppblåst hybrid! Ur GB:s diktsamling Korset och löftet (1925): ”Jag är doktor i lärd slentrian och professor i dumhet. Jag är general i en inbillad frälsning, jag är full av – moral: jag är pipande tom som en lergök. Och bar jag en mening, ej rår jag för den.”

V.

Aforismen är alltid en halvmesyr. Halvfärdig och risig som ett grekiskt våningshus – men laddad av fullkomlighetslängtan. Vilhelm Ekelund, GB:s förtrogne inspiratör, visste det mer än väl: ”Du skall finna att vad ditt vara eller icke-vara inför eftervärlden – och den är den enda publik du räknar med – avhänger av, ej är ’poetiska’ skönhetsvärden utan samlandet av alla ditt väsens krafter till en gest som är din och ingen annans: din skuldlösa vädjan till livets goda makt, din fordran på försoning och lösning. Din dikt är ditt livs beaktelse, ditt betydande – se mitt hjärta. Din dikt är din själs gestalt: på din stjärnstrand i rymdernas ensamhet stiger du fram, lyssnar ditt hjärta mot natt och gåta.” (Vilhelm Ekelund: Aforismer och sentenser 1907-1949).

Och GB skriver under.

VI.

”Allt är ett skri ur murkna trasor, eller friska på sin herres himmel, på sin erosgamman; det finns intet, människan vill och kan och bör – blott omfamningen med gud!” (GB i Solgrönt, 1933). Gud är livet självt, evig presens, ett ständigt oavslutat nu, och nu!, i en omfamning, då språket skuggar nuet på en andedräkts avstånd. ”Denna spänning av den kronologiska tidens kontinuum i en lika flyktig som outplånlig stund gör att Björling har en klar beröring med ögonblicket som begrepp i den kristna och klassiska traditionen, det som betecknats kairós”. (Anders Olsson i Att skriva dagen 1995).

VII.

För GB:s moraluppfattning gäller nyckelorden – allt är relativt, men inte godtyckligt.

Icke-begränsningens princip överflyglar tanketröns råmärken: ”Det moraliska sinnelagets livskraft och de mänskliga idealens allt större upphöjdhet och tilltagande oberoende av tros och tankes, och av miljöns inskränkningar och alltför mänskliga begränsningar, skall bygga grunden för tolerans och förståelse och ett vidare andligt samförstånd.” (GB i Poeter om poesi 1947).

VIII.

Också de högsta ideal måste ständigt utsättas för prövning. Plikt, människokärlek, sanning och osjälviskhet är ideal som människan kryper, snubblar, går, springer, klättrar mot – och förloras i. GB i ett brev riktat till nattmissionären Arvid von Martens: ”Det finns intet Guds verk som är viktigare än att stå öppen för prövningen av om vi fullföljer det goda, det enda på ett riktigt sätt. Det goda har vi valt, om möjligt en gång för alla. Men vi människor glider så lätt ifrån; måste vi inte ånyo samla oss, styrka oss, koncentrera oss, kanske välja?” (Två brev av GB i Nya Argus 1/1995).

IX.

Icke-begränsad, icke-konfessionell. Kanske överkonfessionell? Diktarens universella, undflyende kall? Men också förnekaren, tvivlaren och bekännaren kan hylla livet; alla i samma person. GB blir en spännande och utmanande samtalspartner, inte nödvändigtvis en irriterande trätobroder, utan en diktare som öppnar lusten till djupare menings- och moralförståelse.

Att våga ta språnget

När livet har kommit fram till ett vägskäl av något slag, så ställs människan inför en valsituation. Det handlar om att vilja och att välja. Att vilja, längta efter en förändring, och att handla och välja därefter. Det kan handla om att byta jobb, eller att bryta upp från en plats eller kanske jag har mist en kär anhörig. I ett sådant vägskäl känns framtiden kanske dunkel. Vågar jag ta första steget framåt?

I en liten dikt har jag skrivit om konsten att våga ta språnget:

om framtiden är en plats
vill jag vara där
men då måste jag våga förlora
fotfästet
tillsammans med andra
våga ta språnget
kraschlanda i det okända

Det handlar om en gnutta vardaglig djärvhet; det okända kanske skrämmer oss. Att våga släppa taget; från den polerade fasaden, de politiskt korrekta replikerna, de inkörda hjulspåren, de fantasilösa förväntningarna. Har du någonsin varit där?

I ett vägskaäl finns det i princip tre strategier; att ta ett steg bakåt, att stanna på stället, eller att stiga eller hoppa framåt. Jag vill här tala om den sistnämnda strategin, även om det ofta kan vara nyttigt att stanna upp, inte rusa framåt utan ta litet distans till situationen.

Att våga ta språnget kan beskrivas med en liknelse, som handlar om den bekanta friidrottsgrenen tresteg. Och jag vill beskriva idrottsgrenen som tro, hopp och kärlek.

När en trestegshoppare förbereder sig för sitt hopp, mäter han eller hon noga upp stegen fram till plankan. Det gäller att i full fart träffa plankan, och undvika övertramp.

Låt mig först påpeka, att när det gäller tro, hopp och kärlek, så handlar det inte om prestationer. Och inte ens världens bästa trestegshoppare kan undvika röda flaggan ibland..

Tro – att ta det första språnget in i det okända. Att lita på att stegen bär framåt, ta avstamp i en till synes omöjlig situation. Plankan symboliserar för en kristen människa korset. Kristi kors är både ett mål framför våra ögon när vi tar fart, och en avsats genom vilken vi blir burna över våra rädsors tröskel.

Hopp – det andra språnget bygger på energin i det första steget. Hoppet är bron mellan tro och kärlek, ett språng i tillit mellan avstamp och landning. I hoppet vet vi inte ännu hur långt det bär.

Kärlek – det tredje språnget, som i tresteg bygger på en enda bräcklig fots belastning och studs kraft. Kärleken är bräcklig och sårbar, men lämnar spår efter trons avstamp, hoppets tillit. Kärleken har inga stilpoäng, den söker inte sin fulländning i banan, men den tar ner tron och hoppet i vardagen, som kan vara mjuk eller hård.

På så sätt lämnar tron, hoppet och kärleken sina spår i sanden, där trestegshopparen landat. Tills döden kommer med sin sandutjämnare, som utplånar spåren och lämnar plats för nästa hoppare.

Är du den nästa som vågar ta språnget?

Pirayapolitik och poesi

I dagens ekonomisering av existensen finns ingen respit för oss; vi blir ständigt jagade av en legion demoner som omringar oss från alla håll. Dessa *Helibor*, *Debet* och *Credit et consortes* är som predatorerna i ett Nintendo-spel – omätligt hungriga jagar de våra själar med sina saxkäftar. Och värst av allt – med glupande aptit slukar de betydelseerna i tillvaron tills inget annat kvarstår än ett naggat skelett.

Bara att hoppas att denna *baisse* i folksjälen uppvägs av en *hausse* för poesiläsning; jag menar, hur skall vi annars kunna mobilisera ett motgift till denna pirayapolitik?

Sorescu om poesi: ”I vår värld, så full av katastrofer, behövs en kraft som är oskyldig som ett barns ögon.” OK, ingen kan väl bevara sin oskuld i denna absurda teater som kallas Marknaden, men ingen kan heller frånta oss rätten att leva i ett annat kraftfält.

Ett omätbart seende på bredden, höjden, längden och djupet är vår sista frizon. Harry Martinson träffar den ton som är gemensam för barnet och lyrikern: ”Dikten är en värld av tänkta verkligheter, skild från tvånget att verkliggöra den.”

Några ord om vishet – en nyårsmeditation

Vishet är en livslång övning. Den kan inte ägas, men ta dig i besittning under oanade förhållanden, överraskande ögonblick du inte helt själv kan styra. Visheten kommer emot dig som en dagfärsk gåva, en plötslig insikt, en tanke som korsbefruktar ditt universum.

Kung Salomo, vishetsläraren skriver: "Ingenting är så rörligt som vishetens rörlighet." Så vill jag fortsätta leva under AD 2009, med öppna sinnen och ett rörligt intellekt.

Vishet är också att avstå. Vi människor kan inte addera livet annat än erfarenhet och levnadsår. In-boxen blir full och behöver rensas med jämna mellanrum. I centrum står viljan, klavbunden av nuets alla krav.

Apropå att binda; när jag var ung scout lärde jag mig att knyta knopar. Kännetecknet på en bra knop är att den samtidigt är hållbar och lätt att knyta upp. Detta vet också alla som seglat en båt.

Ordet religion kommer från latinets religare och betyder just att binda. Religare kan grovt talat använts för att binda – och för att befria – just så som en bra knop. Tyvärr har ordet ofta använts för att bakbinda människor. Vishet är att binda hållbara band – och att befrias från sådant som binder oss fast i fångenskap.

Vishet kan jag inte äga, jag kan bara ägas av visheten som en dagfärsk gåva, en plötslig insikt, en tanke som korsbefruktar universum.

Den gandhiska vägen
eller konsten att vandra
på upptrampade stigar med egna skor

I.

När jag föddes var det meningen att jag i dopet skulle få namnet Dag, efter den legendariske FN-generalsekreteraren Dag Hammarskjöld, som samma år tragiskt dött i ett intermezzo när planet störtat ovanför Kongo.

På något sätt har Dag för mig blivit en lysande fixstjärna på en himmel där många andra konkurrerar i styrka och lyskraft för en trevande stjärntydare. Hammarskjölds intima själsloggbok *Vägmärken*, som jag läste första gången i tidig ungdom, är en andlig och poetisk solitär som känns fräsch varje gång jag öppnar bokens pärmar. Varje rad är en lysmask i mörkret, en resa som besjålas av tillkämpad, klassiskt ren mystik insikt:

'Den mystiska upplevelsen'. Alltid: här och nu – i den frihet som är ett med distans, i den tystnad som föds ur stillhet. Men – denna frihet är en frihet under handlande, denna stillhet är en stillhet bland människor. Mysteriet är ständig verklighet hos den som i världen är

fri sig själv, verklighet i lugn mognad under bejakandets mottagande uppmärksamhet.
Vägen till helgelse går i vår tid med nödvändighet genom handling.(1)

II.

Ordet ”mystik” måste förstås användas med yttersta varsamhet. Under dess paraply har – som Hans Ruin rätteligen påpekat – en ytterst udda och brokig skara samlats, både överspända esoteriker, mystiska sällskap och självständiga sökare:

Skepnader klädda i idel andlig lump skulle stå sida vid sida med de mest glänsande gestalter kulturhistorien känner, rena obskurantister och ignoranter skulle uppträda i sällskap med snillrika och spränglärdade tänkare, medlemmar av ljusskygga, osunda sammanslutningar skulle trängas mellan självständiga och fördomsfria sökare. (2)

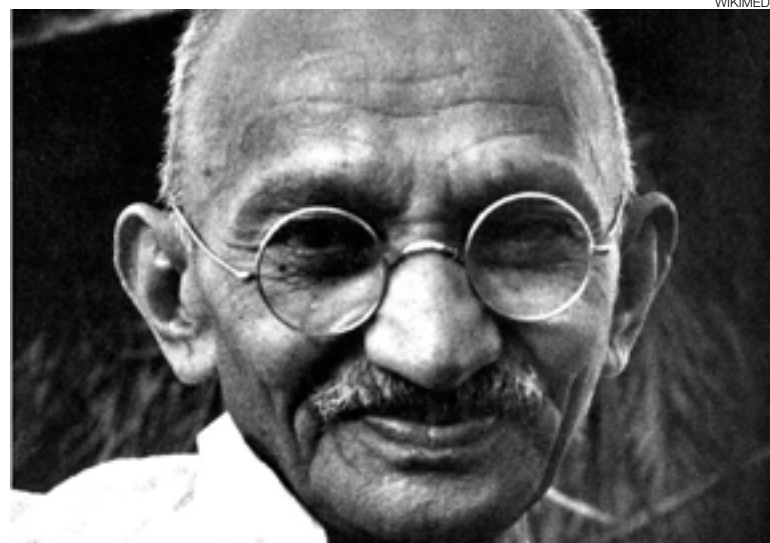
III.

Självständiga sökare, ja. Jag har gjort den iakttagelsen att många människor lever och ”växer” i andlig insikt enbart genom identifikationsobjekt som kan vara en guru, en terapimetod eller något undergörande preparat. Detta objekt upphöjs sedan till skyarna, och den som drabbats av den nya frälsande läran terroriserar sedan släkt och vänner med allsköns litteratur, erbjudanden och patenterade recept.

Men jag vill inte släppa copyrighten på mitt eget sökande; jag vill inte falla offer för andras övertalningsteknik – eller, för den delen, falla i den självgrävd gropen som kallas för andligt högmod.

IV.

En annan iakttagelse gäller mystiken som de initierades, ex-

klusivas noga räknade skara. Under en retreat på reteratgården Snoan noterade jag i min dagbok : Jag är rädd för att också mystiken skall förvandlas till en hög tröskel, en kvalificerad andeodling som utesluter andra. Därför avvisar jag tanken på ”de invigdas enhet”. Men om mystiken handlar om en enkelhet som leder sina känselspröt ut i världen, då skriver jag under.

V.

En av mina mentorer, Emilia Fogelklou, bekräftar den enkla men ack så lätt bortglömda sanningen i att klä mystiken i vardagskläder: ”Alla sanningar av varje art är alltigenom vardagliga. – Hemligheten med en ursprunglig människa: hon går ned till grunden – och den enfalden kan man blott leva sig till.” (3)

VI.

Att det skall ta så lång tid att upptäcka den upptrampade stigen bakom buskar, snår och bräte. Det första jag måste lära mig: slå av på takten! Många är de gånger då jag flåshurtigt sprungit i skog och mark, utan att upptäcka mossan på stennarna, myriaderna av myror som drar sina strån till stacken,

och alla rötter som förgrenar sig åt alla håll bokstavligen under mina fotsulor.

Tro alltså inte på den snabba progressionen, på det hastiga rycket som skall föra dig med hiss upp till förklaringsberget. Nej, du måste slita som en annan Sisyfos bakom en stor stenbumbling och i varje motlut anstränga dig, skenbart helt förgäves, men inte helt; efter varje försök har stenen plöjt en djupare fåra i uppførsbacken och du kan blicka framåt på en åkerteg – ”sådd i tårar, skörd i glädje”.

När jag var yngre ville jag snabbt förvärva livsvisdom. Nu vet jag att det finns inga genvägar mellan punkt A och punkt B. Ta alltså på dig skorna, och GÅ.

VII.

Gå, men vart? Dit näsan pekar, åt det håll där flimmerhären vibrerar inför vittringen av det gudomliga i det mänskliga. Du kan själv förnimma allt genom dina sinnen; låt allt strömma genom kroppens sensoriska filter.

Vägen till självkänedom, livsprövning och –insikt ville jag kalla för den gandhiska vägen. För mig var det en aha-upplevelse att läsa Mahatma Gandhis självbiografi (4) som relativt nyligen utkommit i ny svensk språkdräkt. Gandhis tillkämpade livserfarenhet och storslagna politiska gärning går naturligtvis ljusår framom mina pyttesmå stapplande steg; jag känner mig skamset omogen inför denna stora gestalt i historien.

Samtidigt ser jag ett mönster, en orientering, en etik och livsvilja som jag kan känna mig hemmastadd i. Och parallellerna till Dag Hammarskjöld är legio. Gandhi för mina tankar till Jesus, som den goda hindu han var intill dödsbädden.

VIII.

Jag menar, jag är kristen på samma sätt som Gandhi var hindu. När jag läser om Gandhis äventyrliga liv, fast rotat i ett starkt socialt ethos och andligt pathos, blir Kristus än mer viktig för mig. Att söka, inte de spektakulära upplevelserna eller andra

andliga snabbvinster, utan att oförtrötterligt vandra Vägen
MED EGNA SKOR.

IX.

Också Kristus kan bli en andlig fetisch, en guru som blir föremål för kritiklös idolatri kryddad med heroisk yra. Hjältar avgudar man, de är idoler, ouppnåeliga fantasifoster som man slaviskt försöker imitera, allt efter modets nycker.

Jag vill inte leva på lånta fjädrar. Gud ger allt sin egen skrud – liljorna på marken, påfågeln prakt, och människan skönhet.

X.

Varje människa lämnar sina unika fotavtryck längs den upp-trampade stigen, och jag kan identifiera en del av dem. Flera finns nedtecknade i Dags egen dagbok. Vägmärken som också blir mina på trons väg – en tro som inte betyder ”åsikt” utan upptäckt (Fogelklou). Därför kan jag viskande sufflera med Dag i terrängen, halvvägs:

Enkelhet är att se, döma och handla utifrån den punkt i vilken vi vilar
i oss själva. Hur mycket faller då ej bort! Och hur faller ej allt annat i läge!
Vilande i vårt väsens centrum möter vi en värld där allt på samma sätt vilar
i sig. Därvid blir trädet ett mysterium, molnet en uppenbarelse, människan
ett kosmos vars rikedom vi fattar endast i glimtar. (5)

Dag Hammarskjöld: Vägmärken. Bonniers 1963.

Läs den magnifika inledningen i Hans Ruin: Poesins mystik. Söderströms 1935.

Emilia Fogelklou: Minnesbilder och ärenden. Bonniers 1963.

Mahatma Gandhi: Självbiografi eller Historien om mina experiment med sanningen. Artos 1996.

En känsla av intim besittning – anteckningar från en reträtt ¹

I. Gåtan

Den går inte att beskriva, men den kommer till oss. Förr eller senare snubblar vi över eller in i den. Gåtan som anropar oss – eller var det bara ett eko? Ur djupen.

Ibland blir metafysiken rent fysisk. Hon och han förenas i ett intimt ögonblick, på andra sidan av lust och begär. Hon känner hur liv växer i det fördolda, hur liv sparkar till. Han tvingas att stanna upp, för att inse att något är större än han själv. Att liv har ingång och utgång.

Men alla dessa trösklar. Dessa darrande mysterietrösklar. Inför dem "...förblir vi fyraåringar. Kanske var det meningen. Våra högsta begrepp, våra mest avancerade formler, våra bilder, våra språk, vetenskapens, religionens, konstens – över tröskeln när inget av dem. Eller gör de det?"²

Helheten finns blott som gåta: Ord – Människa - Wittgensteintraktat. Här förenas mystikern och agnostikern. Vi kan

inte veta gåtans svar. Facit består av en vintergata av frågor.

Den anonyma engelska medeltidsmystikern beskrev det gudomliga som ”icke-vetandets moln”.³ Men varken mystikern eller agnostikern kan avsäga sig sitt ansvar för att söka kunskap och upplysning - icke-vetandet är inte av frivillig art. Båda går hädanefter framåt på en väglös väg.

Religionen sägs på ett trivialt plan ge tröst. Grovt taget kan religiös erfarenhet gå två vägar: utåt och inåt. Den utåtriktade, manifesta religionen söker formerna, riterna, manifestationerna, som i bön och rit riktar sig uppåt och utåt. I en del fall impregneras det offentliga livet av den utåtriktade religionens åtbörder. Dessa gör anspråk på det offentliga rummets politiska och moraliska beslut. Den inåtriktade, immanenta religiösa erfarenheten skyr å sin sida offentlighet, och stiger ned i katakomber och källarvåningar. Dess rörelse är nedåt, mot djupen, och dess politiska verkningar är mer obestämda.

Jag vill inte ta ställning för det ena eller det andra, eller ställa perspektiven mot varandra. Båda finns, och det ena utan det andra är andlig fattigdom. Religionernas historia är kantad av offer för den ensidighet som renodlingar inneburit, främst i de fundamentalistiska uttrycken.⁴

Insikten om att allt till syvende og sidst är *symbolon* drabbar alltför sällan den bokstavstroende. Att tillvaron bär på cymbalers klanger och symbolers bilder, båda framsprungna av samma rot.⁵

Mystik handlar inte om att söka tröst, men att söka röst. Och röster hör människan oavslutligen, om hon ger sig tid att lyssna. Lyssnartålamodet inåt tryter ofta, och i stället väljer hon att lystra till alla de miljoner sireners lockrop som överröstar världen.

Ingångspunkten lyder: Var är du röst, som är min egen? Och följande fråga riktas till den Andre: Var finns Du som jag anropar ur mitt väsens djup? Fortfarande gäller samma villkor för såväl mystiker som agnostiker:

Denna dag
nalkas vi dig, du okände
med denna dags ord
ur hela världens djup söker vi dig, du ofattbare
med denna dags ord
ur hela vårt väsen söker vi din bild, helige osynlige
med denna dags ord ⁶

II. Natten

Den natten hade jag en sällsam dröm. Två vandrare gick i öknen längs en väg som inte kunde skönjas i det starka solskenet. Dammet efter deras fötter bildade moln som gjorde att jag inte i drömmen kunde identifiera vandrarna. Färden var lång och mödosam, men de två vandrarna verkade vara så inbegripna i ett intensivt samtal att de inte tog notis om de yttre betingelserna. Den ena vandraren sade: – Jag har kommit fram till att tillvarons mål är tomhet. Den andra vandraren lyssnade, idisslade orden en stund och replikerade: – Min erfarenhet vittnar om att tillvarons mål är fullhet.

På morgonen vaknade jag, torr i strupen. Mindes de två replikerna; allt det övriga de sagt hade fallit i glömska. När jag skulle dricka ett glas vatten, insåg jag att båda hade rätt. Glasset med vatten var samtidigt halvtomt och halvfullt. Min törst blev momentant släckt.

Nattens poet, Juan de la Cruz, kom till liknande slutsatser på 1500-talet. Spanskans *Nada* (Ingenting) och *Todo* (Allting) är två sidor av samma mynt. Den dunkla natten har två olika delar:

- sinnenas natt, kallad kontemplation, då sinnen renas och utblottas
- andens natt, då den renade själen förbereder sig för kärleksföreningen med Gud ⁷

Den första natten, den kontemplativa reningen, känner kanske fler igen som en väg mot tomhetens tillstånd där Nada råder.

Den andra natten, andens kärleksförening med det gudomliga, är få förunnad. Todo är bortom höga, krävande trösklar. Inget under att läsaren av Själens dunkla natt känner sig som en generad nybörjare, en andlig novis!

Natten är mörkerseendets element. En av Juan de la Cruz' uttolkare på svenska, karmelitbrodern Wilfrid Stinissen, använder en alldaglig bild: "Med blotta ögat kan man inte titta rakt mot solen."⁸

Detta är ju ett av nybörjarens kardinalfel på kontemplationens väg – att direkt söka förklaringens ljus, och bli förblindad. Den som menar sig ha funnit ljuset, har inte ens kommit halvvägs. Världen är full av trosivrare som kör med helljusen på.

Mystiken är siktlös – i stället för åsikter är vandrigen kantad av insikter. Ordet mystik kommer från grekiskans *myein*, att sluta ögonen. Att gå in i det hemliga rummet under ögonens lock. Att inte bara se; att skåda. Ett swedenborgskt, esoteriskt och patosfyllt skådande, eller ett mertoniskt, asketiskt och samhällstillvänt skådande.

Författaren till Icke-vetandets moln talar om balans mellan inre skådande och handling.⁹ Att bara ändlöst vegetera utan att visa människokärlek leder förr eller senare till navelskåderi.

III. Stillheten

"Den svåra avvägningen är att ständigt söka tränga djupare in i livsmysteriet men inte så försjunka i grubbel över livet att man glömmet att leva."¹⁰ noterar min följeslagare sedan gymnasieåren. Vi är stjärnors stoft, och samtidigt självmedvetna intill hybris. Under höstklara oktoberkvällar brukar mitt bröst fyllas av fyraåringens förundran. Stor i orden, liten på jorden. Blicken lyfter blygsamt mot Orions bälte, själens koordinater.

De stora världsreligionerna har olika synliga rum i universum, men en gemensam osynlig källarvåning. I källaren hörs en oavslutlig kör av röster. Ur den kristna traditionen har ett flertal personer sprungit i trappan. Jag fäster mig vid den enkla skomakaren från Helsingborg, Hjalmar Ekström. Hans brev,

främst till personer i den sk. Flodbergskretsen, finns utgivna i Den fördolda verkstaden.¹¹

Ekström lodar djupt i den kristna mystiken. Han följer långt Mäster Eckeharts uppmaning om att ju mer människan söker Gud i yttre attribut, desto mindre kommer hon att finna. Skomakeriet är för Ekström både verklighet och symbol; det finns en yttre, uppenbar och en inre, fördold verkstad. I den uppenbara verkstaden lagar man trasiga skor, i den fördolda verkstaden lagar man trasiga själar.

Personer som drogs till Ekströms verkstad hade säkert dubbla skäl. Det finns ett oslitbart samband mellan de två verkstäderna, handens och andens. Förbindelsen handlar om närvaro, mottaglighet, stillhet. En himmelsk vila som enligt skomakaren kommer i tre etapper¹²:

Första steget: att bli stilla från allt det yttre, från världen omkring en, att komma till vila från det.

Andra steget: att bli stilla från det inre, från alla begär, även från begäret att komma in i stillheten och i det himmelska – det skall allt komma till vila.

Tredje steget: att stilla, milt, mjukt följa dragningen som utgår från det himmelska, låta sig sugas in, uppsugas i den fullkomliga sabbatsvilan, som är såsom ett ljust mörker, som stilla sänker sig ned över anden och som sedan strålar upp till himmelsk klarhet och himmelskt ljus.

Glorias stilla susning går genom rum och väggar, en doft av härlighet genom sekler. Omfamningen är oundviklig för den som är öppen, i vila. Vila är granne med kaos. Kaos är granne med Gud.¹³

En del hävdar att den kvinnliga religiösa erfarenheten bor ett steg närmare extasen än den manliga dito. Det är att genusförklara mystiken. Trots att religionernas historia ofta tolkats patriarkaliskt, åtminstone inom de monoteistiska varianterna, är källarvåningen någorlunda jämlikt representerad av kvinno- och mansröster. En saligt blandad kör.

När jag gräver där jag står, finner jag i den kristna mys-

tika traditionen enbart i Europa namn såsom Terese av Avila, Madame de Guyon, Mechthild av Magdeburg, Hildegard von Bingen och Julian av Norwich. I Sverige kan man inte gå förbi den heliga Birgitta, vars uppenbarelser har upplevt en renässans under senare år. I Finland finns en närliggande röst, Mirjam Irene Tuominen, som ropar i öknen: ”Gud är en ursprunglig insikt: Jag har alltid varit i dig.”¹⁴

IV. Enkelheten

Enkelheten värjer sig för att steglägga, fasindela och stadiebestämma människosjälens expansiva eruptioner. Allt vilar i nuet. Den själ som utgår från enkelhetens punkt, bottnar i oändligheten.

Enkelheten avvisar tanken på de invigdas enhet, som ibland befläckar området. Den sökande själen måste då först initieras, och genomgå utstuderade ritualer för att få tillgång till den hemliga, exklusiva kunskapen. Mystiken blir mystifikation. Bort det. En dylik kvalificerad andeodling bakom koder och lösenord har alltid gäckat människan. Så skapas konstgjort höga trösklar.

Trösklarna darrar. Stig in. *Mysterium tremendum et fascinansum* mumlar kören, knappt hörbart från källarvåningen:

På andra sidan som här vi vilar
i hemligheten av Gud som är
som är Gud på alla sidor
som är Gud som allt som är.
Under oss stjärnornas stim
över oss solarnas dans,
i minsta mygga är ängeln,
i ängeln frö av mänsklig säd.
Vi vilar i hemligheten
som är Gud som är allt som är.¹⁵

1. Rubriken ett lån ur Hans Ruins essäbok *Det finns ett leende*. Schildts 1943, sid. 73. Meningen lyder i sin helhet: ”Men någon gång frambryster ett liv djupt inifrån och låter oss erfara en känsla av intim besittning av oss själva och tillvaron.”

Naturligtvis borde jag inte undgå att citera den oundgängliga klassikern Poesiens mystik, vars inledning är något av det främsta som skrivits på svenska i ämnet. Essän är skriven i dess anda, dock utan direkta referenser. En del av essäns texter är skrivna under en katolsk reträtt (retreat) på Stella Maris utanför Lojo.

2. Ur Gunnar Edman: *Den stora bejakelsen*. Verbum 1972, sid. 63–64.

3. Originalverket *The Cloud of Unknowing* skrevs troligen kring år 1370.

4. Författaren Karen Armstrong, som levt sju års klosterliv, har skrivit en skrämmande aktuell idéhistorisk exposé, *Kampen för Gud*. Fundamentalism inom judendom, kristendom och islam Forum 2000 övers. Inger Johansson.

5. Psykoanalytikern C.G. Jung beskriver detta i sin klassiska uppsats i *Människan* och hennes symboler övers. Karin Stolpe: ”Emedan det finns otaliga ting som ligger bortom gränserna för vårt mänskliga förnuft, begagnar vi symboliska ord för att beteckna begrepp som vi inte kan definiera eller fullt ut fatta. Här är ett av skälen till att alla religioner använder symboliskt språk eller bildsymboler. Men detta medvetna bruk av symboler är bara en aspekt av ett psykologiskt faktum av stor vikt: människan producerar även symboler omedvetet eller spontant, nämligen i form av drömmar.” sid. 21.

6. Ur dikten *Per Speculum* i Lassi Nummis diktsamling *Requiem*. Otava 1991. Översättning av Gunvor Javén, Schildts 1994.

7. Johannes av Korset: *Sjärens dunkla natt*. Övers. Gudrun Schultz, sid. 46. Karmeliterna 1990.

8. Wilfrid Stinissen o.c.d. i förordet till *Sjärens dunkla natt*. Stinissen har skrivit en illuminerande bok som aktualiserar Juan för dagens människa, *Natten är mitt ljus*. Karmeliterna 1990.

9. Jag har tillhanda den finska översättningen av Paavo Rissanen, *Tietämättömyyden pilvi*. Kirjaneliö 1983.

10. Rolf Edberg: *Dalens ande*. 1976

11. Hjalmar Ekström: *Den fördolda verkstaden*. Artos 1988.

12. Brev till B. 22 maj 1936. *Den fördolda verkstaden*, sid. 79.

13. Det sistnämnda är ett citat ur Erik Johan Stagnelius berömda dikt *Vän, i förödelsens stund...* (1819) som slutar med följande sats: ”Natten är dagens mor, Kaos är granne med Gud.”

14. Mirjam Irene Tuominen: *Gud är närvarande*. Söderströms 1961, sid. 64.

15. Den äländske ordmusikern och mystikern Valdemar Nyman i *Thul i Thule* Mariehamn 1990, sid. 117.

BJÖRN WALLÉN är sedan år 1999 rektor för Svenska studieccentralen, och har under sitt 25-åriga bildningsvärv varit en synlig profil inom finlandssvensk och nordisk folkbildning. Wallén har arbetat som folkhögskollärare och föreläsare inom vitt skilda ämnesområden, och har bl.a. medverkat som ledare för över sjuhundra seminarier.

Boken *UTIFRÅN & INIFRÅN* är ett urval texter från två decennier, börjande från ett litterärt samtal med den kända rikssvenska poeten Tomas Tranströmer. Essäerna har ett personligt anslag som förenar analys och poetisk meditation, en genré som författaren kallar *POESSÄER*. Läsaren bjuds in i ett pågående samtal, en bildningsresa som på känt folkbildarvis bara kan göras tillsammans.

SKRIFTER UTGIVNA AV
SVENSKA FOLKSKOLANS VÄNNER

ISBN 978-951-9087-92-4

9 789519 087924